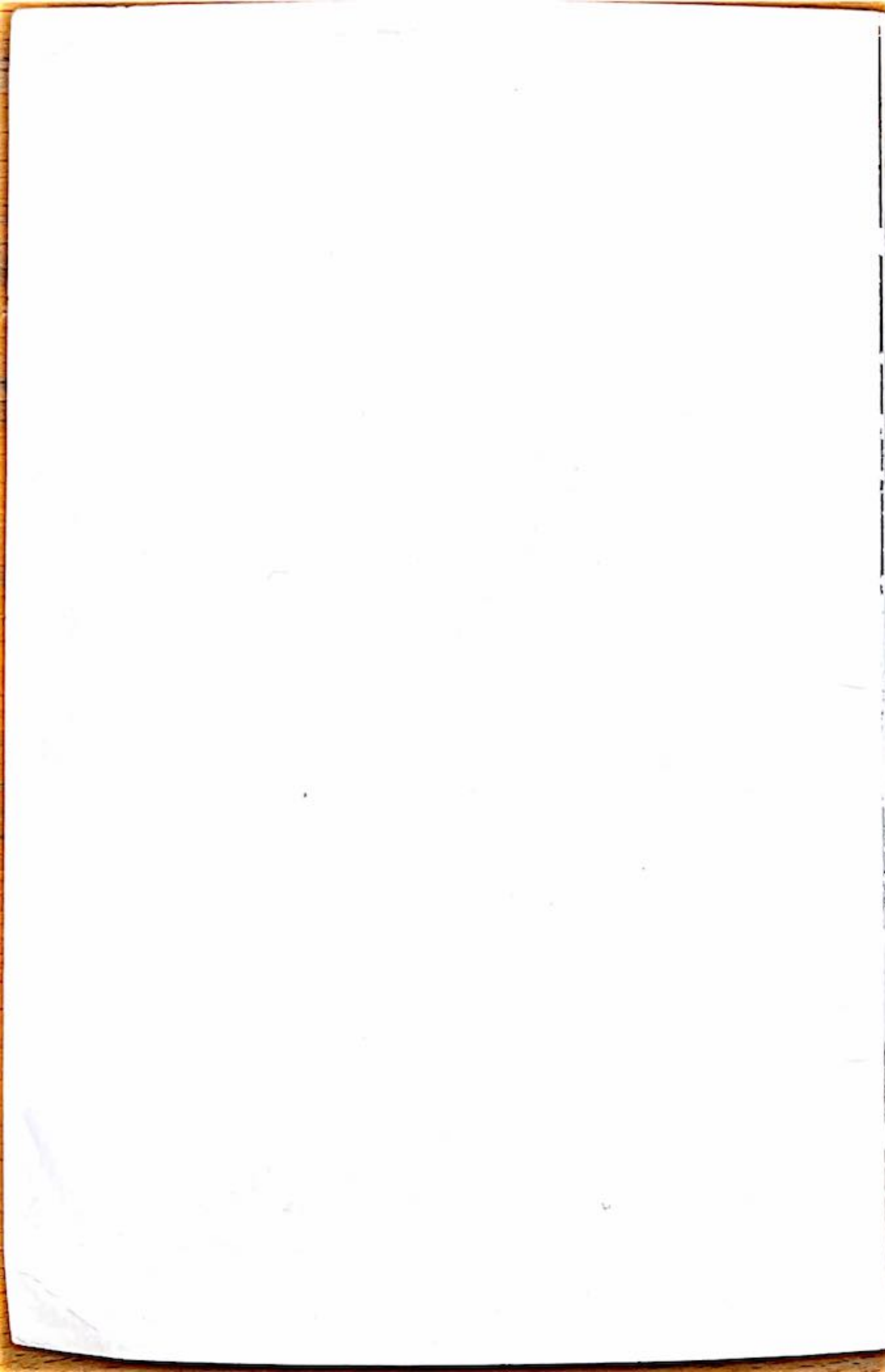

ԶՕԸ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ազգային հերոս

ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ

(ՕԶԱՆԵԱՆ)

ԿԵԱՆԲՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԵՅՐՈՒԹ

1985

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

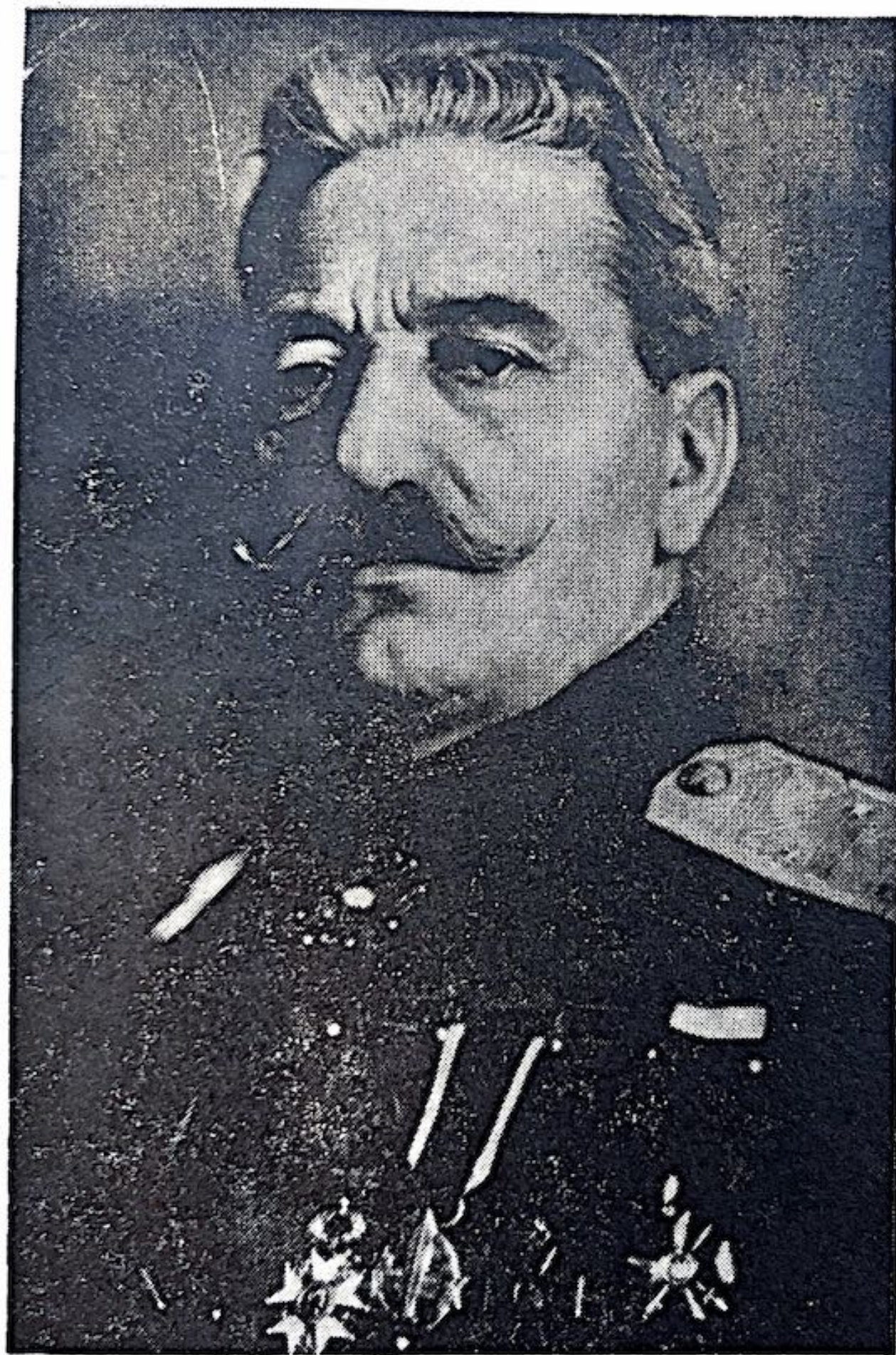
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՆՏՐԱԼ ԿՈՄԻՏԵ
(ԵՐԱՅԵՐԱՅԻՆ)
ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՔՐՈՆՈՂԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Հրատարակություն

ՀԱՅԿ ԶԱԿՆ ՍԱԳՈՒՆՃԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱԽ

թիւ 3

Զորավար Անդրանիկ

ԵՐԿՈՒ ՌՕՍՔ

Այս գրքոյկը ունի մէկէ աւելի հեղինակներ, ամփոփուած է Արսէն Մարմարեանի «Զօր. Անդրանիկ» եւ «Հայկական զօրամասը Պալքանեան պատերազմին» գործերէն, «Ազդակ» օրաթերթի կողմէ թերթօնի վերածուած՝ «Անդրանիկի կեանքը, պատերազմները եւ Յուշերը» խորագրով:

Գ. Գուտուլեան 1927ին կատարած է ամփոփումը, որ ունեցած է երկու տպագրութիւն, 1927 եւ 1929: Այս երրորդ հրատարակութիւնը մամուլին կը յանձնենք պարզապէս նոր սերունդին մօտ գօր. Անդրանիկի յիշատակը վառ պահելու համար:

Այս առթիւ գրքոյկին կցեցինք, Զօր. Անդրանիկի մահէն ետք իր մասին լոյս տեսած կարգ մը թերթերէն մէջբերումներ ինչպէս նաեւ Սիամանթոյի մէկ պոէմը նուիրուած Անդրանիկին:

Համաձայն Անդրանիկի գործունէութեան այս գրքոյկին մէջ անմահն հերոսի կեանքը բաժնուած է հինգ շրջաններու, հետեւեալ ձեւով.

Ա. — Ծննդավայրին մէջ անցուցած պատանեկան եւ երիտասարդական կեանքը:

Բ. — Յեղափոխական գործունեությունը Արեւմտահայաստանի մէջ :

Գ. — Մասնակցությունը պալլանեան պատերազմին :

Դ. — Գործունեությունը համաշխարհային Ա. պատերազմին :

Ե. — Պատերազմէն ետք մինչեւ իր կեանքին վերջին օրերը :

Որոշած ենք, այս կարն գործերով նոր սերունդի սեփականությունը դարձնել այլ նուիրեալներու կեանքն ու գործունեությունը : Հաւատացած ենք, որ քանի մը էջով ներկայացած մեր հրատարակությունները պիտի ծառայեն նոր սերունդի դաստիարակութեան, իրեն հանդիսանալով անոր զարգացումին :

Զ. Ս.

Հալէպ, Հոկտեմբեր 1985

ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ԿԵԱՆՔԸ ՇԱՊԻՆ-ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ՄԷՋ

Անդրանիկ Օզանեան ծնած է 1866ին, Շապին Գարահիսար (Նիկոպոլիս), բարեսէր եւ աշխատաւոր ընտանիքի զաւակ եղած է :

Ունեցած է եղբայր մը եւ երկու քոյրեր, իր կրտսեր եղբոր կեանքը եղած է կարճատեւ :

Նախնական կրթութիւնը ստացած է տեղւոյն Մուշեղեան նախակրթարանին մէջ, երաժիշտ Յակոբ վարժապետ Խանսուլթանեանէ եւ ուրիշներէ :

Փոքր հասակէն նետուած է կեանքի պայքարին մէջ, փափաքած է ըլլալ լաւ ատաղձագործ մը : Աշակերտած է վարպետ Յովհաննէսեանի մօտ եւ յետոյ գործած է Նիկողոս Միլլէթեանի եւ Մակար Խուլպիրեանի քով :

Անդրանիկ ծանօթ եղած է նախ իր թաղեցիներուն եւ յետոյ՝ ամբողջ քաղաքին իբրեւ ըմբոստ տղայ, բայց բարի եւ ուղղամիտ :

Տասնեօթը տարեկանին, ըստ տեղական սովորութեան, կ'ամուսնանայ, սակայն իր ամուսնական կեանքը կը տեւէ քանի մը տարի : Կինը կը մեռնի. անոր մահէն քանի մը շաբաթ յետոյ Անդրանիկ կը կորսնցնէ նաեւ իր մանուկը, այլեւս ոեւէ ժառանգ չունենալով :

Երիտասարդ հասակին Շապին Գարահիսարի

մէջ մասնակցեցաւ տեղական կազմակերպութիւններու, ուր ստացաւ իր յեղափոխական առաջին ներշնչումները եւ ի յայտ եկան իր անհանդարտ ու վառվռուն բնաւորութիւնը, անընկճելի կորովի եւ զգայուն հոգիի բոլոր յատկանշական գիծերը:

Շապին Գարահիսարի մէջ թուրքէ մը վերաւորուած հօրը վրէժը կը լուծէ. կը բանտարկուի եւ յեղափոխականներու կողմէն բանտապահը կաշառուելով՝ կ'ազատի եւ Պոլիս կը ղրկուի, ուր, ակամայ աքսորականը, կամաց կամաց, աւելի կը հասուննայ յեղափոխական գաղափարներով:

Պոլիս, իր պանդխտութեան սեւ ու մութ, դաժան եւ անկարեկիր օրերուն մէջ, ան ուրիշ իտէայ չունեցաւ, բացի հայրենիքի ազատութեան գաղափարէն:

ՅԵՂԱՓՈՒՅԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ ԱՐԵՒՄ ՏԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Պաթոմ անցնելու համար Անդրանիկ կը յաջողի նաւի վրայ իբրեւ ծառայող բանուոր մտնել: Պոլիս իր երկու տարուան ծառայութեան ընթացքին աւելցուցած էր քանի մը ոսկի: Այդ ոսկիներու յոյսովն էր ճամբայ ինկած, երթալու Ռուսաստան, անկէ անցնելու համար թրքական սահմանը:

Կարսէն մինչեւ Մուշ ունեցած ճամբորդութիւնը թէեւ շատ տաժանելի եւ սակայն ապագայ մեծ հերոսի մը եւ խիզախ զինուորականի մը յատկութիւնները ցոյց կուտային:

Մշոյ դաշտի գիւղերէն մէկուն մէջ կը հանդիպի յայտնի յեղափոխականներու, որոնք չեն զըլանար զէնք մը տալու նոր գինուորին :

Այդ ժամանակ Մուշն ու Սասունը հազիւ կ'ունենային քանի մը մոսխն հրացաններ, մնացածները բոլորը վառօդով լեցուելիք շիֆթէներ եւ բերդանկաներ էին :

Անդրանիկի բախտին կ'իյնան այս վերջին զէնքերէն մէկը :

— Ինչ զէնք որ հիմա ձեռքս առնեմ չի տար այն սարսուռը եւ յափշտակութիւնը, ինչ որ տըլաւ առաջին անգամ այդ հինցած զէնքը, կ'ըսէր Անդրանիկ :

1896 Յուլիս 18ին, Վարզգէնի եւ Գուրգէնի խումբին մէջ իբրեւ գինուոր իր առաջին յեղափոխական մկրտութիւնը ստացաւ : Ոչ ոք կրնար գուշակել, որ այդ համեստ գինուորը օր մը պիտի դառնար հերոս, խմբապետ, բանակ ղեկավարող եւ հայ յեղափոխութիւն մարմնացնող մէկը :

Անդրանիկ վերածնաւ հոգեպէս եւ իր յեղափոխական խառնուածքը այնուհետեւ սկսաւ ձեւաւորուիլ եւ ստանալ ուժգին թափ ու թռիչքներ :

Անդրանիկ մինչեւ ետքն ալ մանկական ուշիմութեամբ եւ նոր դպրոց մտնողի փափաքով կ'ուզէր սովորիլ ու սովրեցաւ. այսպէս, երկար տարիներու ընթացքին, անիկա ձեռք բերաւ քաղաքական հասունութիւն եւ մանաւանդ ռազմագիտական հմտութիւն :

Սերոբ Աղբիւր

Մուշի եւ Սասունի մէջ գոյութիւն ունէր արդէն անմահ մը, Աղբիւր Սերոբը:

Անդրանիկ դարձաւ զինուոր մը անոր ձեռքին տակ. քիչ ժամանակէն ցոյց տուաւ կռուի մէջ հը-

նարագիտութիւն եւ նորութիւն երեւան հանող մարդ. նշանակուեցաւ տասնապետ եւ շատ չանցած դարձաւ խմբապետ :

Բոլորի համար անձանօթ չէ Անդրանիկի Սասնոյ կռիւներու ժամանակադրական կարգը. այդ կռիւները նման են մէկը միւսին :

Անդրանիկի համար նշանակալի են չորս մեծ դէպքեր .

1. Խալիլ փաշայի սպանութիւնը :

2. Առաքելոց վանքի կռիւը :

3. Ծովասարի կռիւը :

4. Աղթամարի մէջ պաշարուիլը եւ ազատութիւնը :

1898էն յետոյ, Անդրանիկ կը վերադառնայ Պարսկաստանէն, ուր խումբը վերակազմուած էր :

Դաժան եւ սեւ, անօրինակելի յիշատակներով բովանդակուած շրջան է այս, մեր յեղափոխութեան համար :

ՍԵՐՈՒ ԱՂԲԻՒՐԻ ՎՐԷԺԸ. — Սասնոյ սարը եւ Մուշի դաշտը բռնած է անլուր հալածանք: Վրայ կը հասնի Սասնոյ աննման առիւծին՝ Սերոբ Աղբիւրի եղերական մահը, մատնուած Գեղաշէնցի Աւոյի եւ իր անպիտան մեղսակիցներուն կողմէն :

Անդրանիկ կը սկսի շարունակել Սերոբի կիսատ թողած գործը :

Անդրանիկի ընկերներուն մէջ ամենէն աչքառու, ամենէն հրեղէն դէմքն է Գէորգ Զաւուշը :

Անդրանիկ՝ ֆետայական տարապով

Գէորգ Չալուշ

Սերոբ սպաննուած էր Խալիլ փաշայի ձեռքով :

Անդրանիկի մէջ ծնաւ վրէժը : Մտադրեց ինքը
անձամբ լուծել իր վարպետին վրէժը :

Անդրանիկի եւ Գէորգ Չաւուշի գնդակները
սկսան սուրալ Մարնիկի գազաթները : Ոսկրային
դաժան ցաւ մը ատեն ատեն կը բռնէր եւ գետին
կը նետէր անընկճելի հերոսը : Հերոսին տառապած
մէկ ժամուն լուր կը հասնի , որ Խալիլ պիտի անց-
նի իրենց ծանօթ ձորէ մը :

— Զիս շալկեցէք եւ տարէք ձորաբերանը , կը
հրամայէ Անդրանիկ :

Անդրանիկի մտերիմ զինակիցները վրայ կը
հասնին , կը խրատեն , բայց օգուտ չ'ըներ : Հայ
գիտակից զինուորի մը համար նուիրական է իր
խմբապետին հրամանը :

Կը հասնի վճռական ժամը :

Պշարա Խալիլ փաշան կը մօտենայ իր ձիա-
ւորներով Անդրանիկի պառկած տեղէն 50 քայլ
հեռաւորութեան վրայ :

Կը սուլէ Անդրանիկի գնդակը , փաշան ընդ-
հուպ կ'իյնայ ձիէն : Երկրորդ եւ երրորդ գնդակ-
ները կը սուրան , կ'իյնան նաեւ փաշայի ձիաւոր-
ներէն մէկ երկու հոգին ալ եւ միւսները կը փախ-
չին :

Անդրանիկ մոռցած է իր ոսկորներուն դաժան
ցաւը . այժմ կազդուրուած եւ ապաքինած է , կը
խոյանայ Խալիլի դիակին վրայ եւ փոքրիկ սուրով
մը կը կտրէ Սերոբ փաշայի ոճրագործին գլու-

խը(*) : Այս խիզախ քայլով, Անդրանիկ հասարակ գինուորի աստիճանէն ելաւ եւ եղաւ շրջանի ժողովուրդի պաշտամունքի առարկայ :

Արիւնին դէմ պատասխանած էր արիւնով :

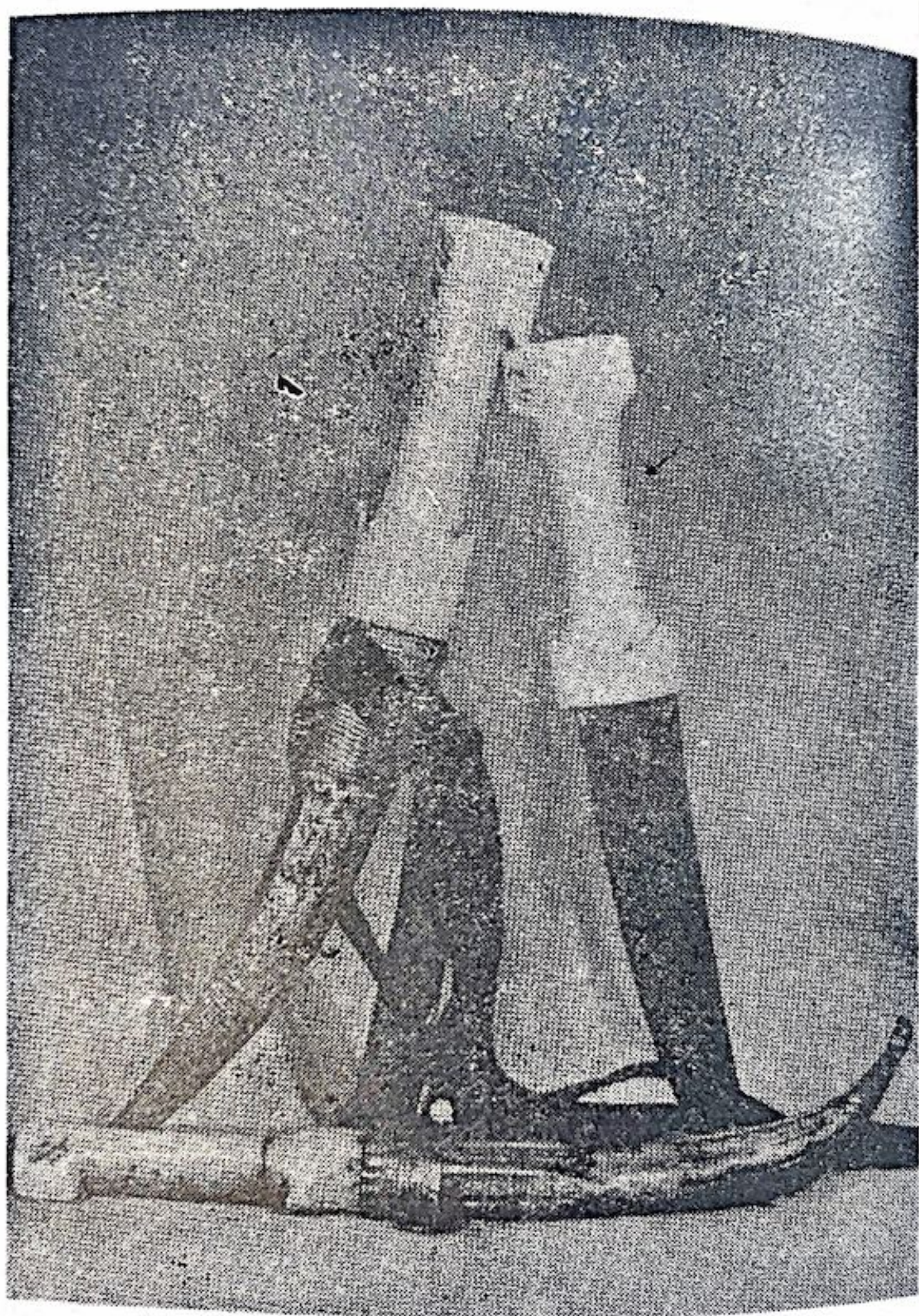
Սուրը, որով Անդրանիկ կտրեց Սալիլ փաշայի գլուխը, Սուլթան Համիտի Սալիլին տուած շքանշանը եւ Սալիլի կնիքը, այժմ կը գտնուին Հ. Յ. Դ. ի Թանգարանը :

Սերոբ Աղբիւրի եւ ապա Պշարա Խալիլի ըսպանութեանց շարունակութեան մասին Ռուբէն, իր «Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները» յուշագրութեան մէջ (Գ. հատոր, էջ 215) կը գրէ .

Շատ դժուարացած էր կեանքը Սասունի մէջ ֆետայիներուն համար : Ժողովուրդը գիտէր, որ իր մէջ կան դաւաճաններ, որոնք դաւադրօրէն սպաննել տուին Սերոբ եւ անոր ընկերները : Եւ գիտնալով որ իրենց ամէն մէկ քայլի մասին այդ դաւաճանները տեղեկութիւններ կու տան կառավարութեան ու ֆիրտերուն, խոհեմները բարւոք կը համարէին հեռու մնալ ֆետայիներէն, ու թէեւ վնաս չէին հասցներ անոնց, բայց եւ ոչ մէկ դիւրութիւն կու տային :

Միայն կասկածներ կային դաւաճաններու մասին, բայց ոչ ոք հաստատ գիտէր անոնց ով ըլլալը : Կը կասկածուէր մասնաւորապէս Գեղաշէնի Աւոյէն : Ուստի օք մը, Ապրիլ ամսուն, Գէոր-

(*) Այս մասին աւելի մանրամասն տեսնել մեր մատենաշարի առաջին հրատարակութիւն «Աղբիւր Սերոբ»ի մէջ :

Անդրանիկի եւ Ջուլումաթի դաշոյնները, Հ. Յ. Դ.
թանգարանին մէջ (հորհպոնականը Անդրանիկի եւ
Գէորգ Չաւուշի կողմէ սպաննուած Պշարա Խալիլի
դաշոյնն է) :

գը քանի մը ընկերներով կ'երթայ ուղղակի Կեղա-
շէնի Աւոյի տունը եւ սպանալիքով խոստովա-
նութիւն կը կորզէ անկէ : Կը բացուի դաւաճաննե-
րու ամբողջ ցանցը : Ատկէ վերջն է որ Գէորգ ան-
խնայօրէն կը կոտորէ բոլոր անոնք, որոնք որեւէ
ձեռով մասնակցեր են դաւաճանական գործի : Կը
քանդէ ամբողջութեամբ Աւոյի տունը եւ բնաջինջ
կ'ընէ գայն իր ընտանիքին հետ միասին : Ամբողջ
Սասունին կը տիրէ սուկում եւ ուրախութիւն :
Ֆետայիները կը պտտին ազատ ու համարձակ :

ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆՔԸ .— Ասիկա պատասխանն
է հայ յեղափոխութեան չհաւատացող բոլոր մար-
դոց բոլոր հայ անտարբեր մարդ անասուններուն :

Անդրանիկի գլխաւորութեամբ, Վանքին մէջ
են 35 հոգիներ :

Առանց հաշուելու պաշիպոզուքները եւ քիւրտ
խուժանը, վանքին պատմական պաշարումը կա-
տարող կանոնաւոր զինուորները կը հաշուեն
8000էն աւելի :

Թուրք բանակի բոլոր գերմարդկային ճիգերը
ի դերեւ ելան . չկրցան բնաջնջել կամ ձերբակա-
լել խումբ մը կռուողները, որոնք մինչեւ վերջ
հեզնեցին զիրենք եւ մեծ կորուստներ պատճառե-
ցին իրենց :

Կտրիճ Յարութիւն հոն վիրաւորուեցաւ եւ
նահատակուեցաւ :

Որովհետեւ կ'արժէ աւելի ծանրանալ Առաքե-

լոց վանքի կոնիւնքուն վրայ, լրիւ կը մէջբերենք Ռուբէնի վկայութիւնը (Ռուբէն, «Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները» Գ. հատոր, էջ 229-232) :

Հանին կը յաջողի իր ծրագիրներէն մէկը ընդունիլ տալ ֆետայիներուն : Ծրագիրը հետեւեալն էր. — Դիտաւորեալ կերպով պաշարուիլ Առաքելոց վանքին մէջ եւ, պաշտպանուելով անոր բերդանրման պարիսպներուն ետեւը, կոնիւ մղել երկարատեւ : Այս միջոցով Հանին յոյս ունէր, թէ ժողովուրդը պիտի սքափուի եւ սիրտ առնէ ֆետայիներու կոնիւներէն ու ձեռք քաշէ օրթօտոտութիւն ընդունելու մտքէն : Յոյս կար նաեւ, որ այդ պարագային կառավարութիւնն ալ պիտի սքափուէր ու մեղմացնէր իր հալածանքները, ինչպէս նաեւ օտար պետութիւնները թերեւս միջախտէին ի նըպաստ հայ տառապեալ ժողովուրդին : Իսկ եթէ այդ յոյսերը չարդարանային, այն ատեն ալ, Հանին կը մտածէր, որ աւելի լաւ է կարն ժամանակի մէջ կռուով մեռնիլ քան երկար ու անպատուաբեր հոգեվարք ապրիլ դժոխային կացութեան մը մէջ :

Նոյեմբերի սկիզբն է եւ ձիւնը իջած է լեռներու վրայ : Ֆետայիները կ'իջնեն Սասունէն, Անդրանիկի եւ Գեորգի առաջնորդութեամբ : Թիւով 25 հոգի են անոնք : Մուշէն կու գայ կոտոյի Հանին քանի մը ընկերներով՝ իրենց հետ բերելով ռազմամրթերք : Յրոնքէն կու գայ ֆետայիներու ուրիշ խումբ մը Մուրատի, Էլոյի եւ Միսկայ Շուշանի եղբայր հուշոյի ղեկավարութեամբ, վառօդով

եւ ուտելիքով : Այսպէսով վանքին մէջ կը հաւաքուին բաւական թիւով հայ մարտիկներ՝ ուտելիքի եւ ուղիւղութեան շօշափելի պաշարով մը : Բացի կոուռղներէն եւ շալակաւորներէն, որոնց թիւը 60ի կը հասնէր, կային վանքի միաբանները (Յովհաննէս վարդապետը բացակայ էր) եւ 40-50ի չափ որբերեխաներ : վանքի դռները կը փակուին : Անոնցմէ մէկուն ետեւ քար կը շարեն եւ դիրքերը կը բաժնեն : Կռուի դեկավարութիւնը կը ստանձնեն Անդրանիկն ու Գէորգը :

Կառավարութիւնը կ'իմանայ յեղափոխականներու վանքի մէջ կեդրոնացման մասին եւ իսկոյն գործ կ'ուղարկէ, դուրս քշելու համար գտնուի : Այնքան ալ դիւրին բան չէր կառավարութեան համար վանքը գրաւել, ուստի թուրքերը Առաջնորդարանի միջոցաւ կ'առաջարկեն փետայիներուն խաղաղութեամբ դուրս ելլել, իսկ եթէ անոնք յամառին մնալ, գոնէ դուրս հանեն որբերը, քանի որ վնասած է ամէն գնով դուրս քշել ըմբոստները : Բոլոր առաջարկներն ալ կը մերժուին :

Ֆէրիք Մուհամմէտ Ալի փաշան կը ստիպուի կանոնաւոր պաշարման ենթարկել վանքը, կեդրոնացնելով բաւական մեծ թիւով զինուորներ շրջակայ գիւղերու եւ լեռնային դիրքերու մէջ : Եւ ինք ալ կը ստանձնէ գործի հրամանատարութիւնը : Դերգեվանֆ, Առաղ, Բերդակ, Մգրէ, Հաւատորիկ Առինջ եւ Նորշէն գիւղերը կը լեցուին կանոնաւոր թուրք զինուորներով : Զօրքեր կը տեղաւորուին նաեւ Տիրնկատարէն սկսած Դաւթի Քարերու վը-

բայով մինչեւ վանքի մօտակայ բլուրները . կը շինուին յատուկ խուղեր ձմեռուայ բուժէն եւ ցուրտէն պաշտպանուելու համար . վանքէն 200-1000 քայլ հեռաւորութեան վրայ կը կազմուի անընդհատ գինուորական շոքայ մը : Եւ գիշեր ու ցերեկ վանքը յարձակման կ'ենթարկուի : Երկու անգամ Ֆերիք Մուհամմէտ Ալին առաջարկ կ'ընէ ֆետայիներուն անձնատուր լինելու : 11րդ օրը թուրք ֆոմիսէրներ Մահմէտ ու Մուխթար , Մշոյ Առաջնորդ Խոսրով եւ Առաքելոց վանքի Առաջնորդ Յովհաննէս վարդապետները կը փորձեն բանակցութեան մտնել ֆետայիներուն հետ : Կառավարութիւնը կ'ուզէր շուտով վերջ տալ անախորժ կռուին , պատրաստ ըլլալով նոյնիսկ որոշ զիջումներ ընելու :

Ֆետայիներուն կողմէ բանակցութիւնները կը վարեն Անդրանիկ , Գէորգը եւ Կոտոյի Հանին : Անոնք կը բացատրեն կառավարութեան բանագնացներուն իրենց յուսահատական կռուի շարժառիթները եւ շարք մը պահանջներ կ'առաջարկեն . —

Առաջին՝ Ազատ արձակել ֆաղափական բանտարկեալները :

Երկրորդ՝ Պատժել Սպաղանքի , Հեթիմքի , Շուշնամերիկի եւ միւս գիւղերու աւերողներն ու կոտորողները ու հատուցում տալ վնասուած գիւղերուն :

Երրորդ՝ Բարւոճել միւլթագիմութեան դրութիւնը , այնպէս որ գիւղերը իրենց տասանորդը վնարեն առանց միւլթագիմներու միջնորդութեան :

Չորրորդ՝ Հատուցում վնարել Մշոյ 'Իաշտի

անմեղ գոհերու ընտանիքներուն ու պատժելի ոմրագործները :

Ֆետայիները կ'աւելցնեն, որ այս բոլոր պահանջները եթէ չկատարուին եւ անոնց մասին յատուկ իրատէ մը չլինի կնքուած ու վաւերացուած, իրենք վանֆէն դուրս պիտի չգան ու պիտի գերադասեն մեռնիլ անոր պատերուն տակ :

Ութ օր հանգիստ կ'անցնի : Եւ վերջապէս Սատրագամէն եւ Պատրիարքարանէն հեռագիր մը կու գայ, որով կ'առաջարկուի ֆետայիներուն անձնատուր ըլլալ, խոստանալով ներման արժանացնել զանոնք եւ բաւարարել անոնց պահանջները : Այս հեռագրին պատնէնը ֆետայիներուն կը հասնի առազցի հայ կնոջ մը միջոցով : Բայց ֆետայիները կը գտնեն, որ կառավարութիւնը չ'ուզեր բաւարարել իրենց պահանջները, այլ կը ջանայ խարել՝ զիրենք ձերբակալելու համար : Նոյն կնոջ միջոցով ֆետայիները կը պատասխանեն, թէ իրենք կը ցանկան նորէն բանակցիլ . բայց միաժամանակ կ'որոշեն միջոցներ ձեռք առնել վանֆէն դուրս ելլելու մասին :

Ֆետայիներու դուրս ելլելը կը դժուարանայ այն պատճառով, որ անոնց մէջ կար վիրաւոր զինուոր մը՝ մահամերձ վիճակի մէջ, Ուրուդայ Արթինը, որ հին ֆետայի մըն էր, մասնակից Գէորգի բոլոր արկածներուն, եւ իր բնաւորութեամբ ու ֆաջութեամբ սիրելի՝ բոլոր ընկերներուն : Արթինը երբ կը լսէ վանֆի պաշարումը, իր հետ կը վերցնէ հինգ ուրիշ հայ զինուորներ եւ, պաշարող զօրքի

Սեբաստացի Մուրատ

Կորիւն

Այդ տեսակէտով կոտայի Հանին հասած էր իր նպատակին : Ու թէեւ կառավարութեան հարստահարութիւնները շղադրեցան այդ կռուէն յետոյ , բայց այսուհանդերձ ան աւելի զգուշաւոր դարձաւ որպէսզի ժողովուրդը Առաքելոց վանքի պէս նոր փորձեր չընէ :

Առաքելոց վանքի կռիւէն ետք , մեր ժողովուրդը յարգանք , անսահման վստահութիւն ունեցաւ մեր Ֆետայիներուն վրայ :

1904 Ապրիլին կը սկսին հայ յեղափոխական մեծ ճակատամարտները Սասնոյ դադաթներուն վրայ եւ Մուշի դաշտին մէջ , մինչեւ վան :

Եւրոպական հիւսլատոսները կը սկսին միջամըտել եւ թելադրել Անդրանիկին հեռանալ երկրէն :

Հ.Յ.Դաշնակցութեան գերագոյն մարմինները վճռած էին ըմբոստութեան դրօշը բարձրացնել Սասնոյ բարձրունքներուն վրայ : Անուանի դաշնակցականներ հոն կը կեդրոնանային : Հոն էին Սեբաստացի Մուրատը , Բարերդցի Սեպուհը , Գէորգ Չաւուշը , Մկոն , Կորիւնը եւ Մուշի ու Սասունի յայտնի դաշնակցականները : Անոնց մէջ էր նաեւ Մշեցի Սմբատը , դեռ երիտասարդ եւ ըսկըսնակ յեղափոխական մը :

Կովկասի եւ Պարսկաստանի դաշնակցական մարմինները եռուզեռի մէջ էին , մարդիկ ուղար-

կելով եւ ռազմամթերք փոխադրելով : Նշանաւոր դաշնակցական Ղարաբաղցի Թուման իր ձիաւոր խումբով հասեր էր Սասուն : Ուժերու կեդրոնացում տեղի կ'ունենայ : Զինուորականներու ժողովը կը գումարուի , մասնակցութեամբ Հ . Յ . Դ . Էիւրոյի եւ Տարօնի Կ . Կոմիտէի ներկայացուցիչներուն : Անդրանիկը ընդհանուր հրամանատար կ'ընտրեն եւ կը վճռեն ճակատագրական կռիւ մղել : Սասունի ապստամբութենէն վերջ , եւրոպական եւ հայ մամուլը լայնօրէն կը զբաղի իրմով , կը ստեղծուի կուսակցական գրականութիւն մը եւ ժողովրդական երգերու շարք մը , նուիրուած ապստամբութեան եւ անոր ղեկավար Անդրանիկին :

Զինուորական խորհուրդի որոշումը կը յարգուի եւ կը գործադրուի :

ՍԵՄԱԼԻ ԿՌԻԻԸ . — Թուրքերը սկսած են գործողութիւնը , գնդակները եւ թնդանօթները կը սուլեն ու կը գոռան : Հայ Ֆետային իր դիրքին մէջ անսասան է : Գնդակներու բիւրաւոր տարափին տակ ծանր կերպով կը վիրաւորուի Սեպուհը , կը սպաննուի նաեւ Աղբեցի Գէորգը :

Անմահն Հրայր , երբ կը ճգնէր Սեպուհը թըշնամիներուն ձեռքը չձգելու եւ վիրաւոր ընկերը հետը տանելու , ինք զոհ կ'երթայ գնդակի մը : Սեպուհ ուրիշ ընելիք չ'ունենար , բայց եթէ համբուրել իր անձնուէր ընկերոջ դիակը եւ սողալով հեռանալ :

Անդրանիկի կարգադրութեամբ բոլորը կը

Հրայր Դժոխք

հաւաքուին կելիեկիւզան, տանելով իրենց հետ
Հրայրի եւ միւս ինկող ընկերներու դիակները:
Հրայր թաղուեցաւ Սերոբ Աղբիւրի մօտ:
Այդ կռուին մէջ ինկան Հրայր, Մարտիրոս

Կրպէն, Աղբեցի Գէորգ, Կելեցի երկու երախաներ
10-11 տարեկան եւ պառաւ կին մը: Թշնամիէն ըս-
պաննուեցան 800-1000 հոգի: Ֆետայիները գրաւե-
ցին 53 մաուզէր 3000 փամփուշտով:

Կոիւր տեւեց առաւօտեան ժամը 11էն մինչեւ
երեկոյեան ժամը 1 (ը. թ.): Թշնամին նոյն օրը
այրեց Շէնիկ եւ Սեմալ գիւղերը (տես «Իրօշակ»,
1905, Մարտ):

ՄԵՐԿԵՐԻ ԿՌԻԻԸ.— Ապրիլ 15ին կոիւները
չարունակուեցան Կելիեկիւղանէն երկու ժամ հե-
ռաւորութեան վրայ գտնուող Մերկեր գիւղին
վրայ:

Անդրանիկի կարգադրութեամբ այդ կռուին
մասնակցեցաւ Մուրատ իր մէկ քանի տղաքներով
6-7000 քիւրտերու եւ 3-400 թրքական կանոնաւոր
զինուորներուն դէմ:

Ռուբէն, իր «Հայ Յեղափոխականի մը յիշա-
տակները» յուշագրութեան մէջ (Գ. հատոր, էջ
282-283) Մերկերի կոիւին մասին հետեւեալը կը
գրէ.—

Անդրանիկ, որ, ինչպէս ըսինք, Շատիսու ֆա-
կատի հրամանատարն էր, 12 լոյս 13ի գիշերը
(Ապրիլ, 1904) կը հաւաքէ Շատիսու բոլոր գիւ-
ղացիները, կ'այրէ գիւղերը եւ ժողովուրդի հետ
միասին, կը նահանջէ դէպի Կելի: Եթէ Չայը առ-
նուէր թշնամու կողմէ, իր թիկունքը պիտի կտրը-
ուէր, 13ի երեկոյեան կը հասնի Կելի, իր ներկա-

յութիւնը եւ բերած ուժերը կոչուած էին աւելի
եւս ամրացնելու կելիի դիրքերը :

Ապրիլի 14ը կ'անցնի ընդհանրապէս խաղաղ,
բացի Մերկերի կողմը (Բարբառի հովիտի մօտեր-
քը), ուր թշնամին փորձ մը կ'ընէ յառաջանալու
եւ ամրանալու . բայց ալիանցիք, մերկերցիք եւ
Մուրատը՝ իր տասնեակով, ղեկավարութեամբ
այս վերջինին, ետ կը մղեն թշնամին :

Վահան գգալով Հրայրի պակասը եւ Գէորգի
անհրաժեշտութիւնը հիւսիսային ճակատի վրայ,
կը հրահանգէ Գէորգին շտապել իր ուժերով կելին,
իւր տեղը թողնելով ուրիշ մը, որ եթէ չկարենայ
դիմանալ, պէտք է նահանջէ տալւորիկցիներու
հետ միասին դէպի կելին : Գէորգ իր տեղը կը թո-
ղու Սմբատը . իր հետ կ'առնէ քանի մը տասնեակ
զինուորներ (որոնց մէջ Խասգիւղի Տէր Քերոբը)
եւ Ապրիլ 14 լոյս 15ի գիշերը կը հասնի կելին, իսկ
Ապրիլ 15ի առտուն կը ստանան Բարբառի հովիտի
ամենավտանգաւոր կէտին՝ Մերկերի պաշտպանու-
թեան ղեկավարութիւնը : Նոյն օրն իսկ կոխ մը
կ'ուներնայ թուրք զօրքերուն հետ, որոնք նորէն
կ'ընեն գրաւելու Բարբառի հովիտի բարձունք-
ները : Բայց կռուի բռնուելով Գէորգին հետ, կը
թողուն դիակներ աւ կը նահանջեն :

Հիւսիսային ճակատները կը հանդստանան .
բայց կելիի մէջ տենդոտ աշխատանք կը կատար-
ուի : Տեղի կ'ուներնան ուժերու նոր դասաւորու-
մեր . կը շինուին գէնքեր . կը պատրաստուին փախ-
փուշտներ :

Վահան կը յաջողի նամակներ դրկել Մաւշ՝
Տատրակին (Գեղամ Տէր Կարապետեան) : Վահանի
սուրհանդակները, թուրք գործի միջով աննկատե-
լի կերպով կ'անցնին ու կը հասցնեն նամակներն
ու պատուէրները : Վահան կը խնդրէր դիմում կա-
տարել հիւպատոսներուն եւ ուրիշ ուր որ հարկ
էր, առաջին առնելու համար արիւնահեղութիւն-
ներուն : Կը խնդրէր նաեւ, որ ժողովուրդը փրկե-
լու համար, հիւպատոսները շտապեն Սասուն
բարձրանալ :

Տատրակ կը յաջողի, անգլիական հիւպատոս
Շիպլի միջոցով, հեռագիրներ դրկել աւէն կողմ :
Անգլիացիք յիրաւի ցանկութիւն յայտնած էին, որ
հիւպատոսները Սասուն երթան ու, իրենց անձնա-
կան միջամտութեամբ, վերջ տան կռիւներուն :
Բայց ուսերը արգելիք եղած էին, յայտնելով թէ
քանի որ գինուորական գործողութիւնները արդէն
սկսած են Սասունի մէջ, անյարմար է հոն բարձ-
րանալ : Եւ այսպէս ի դերեւ կ'ելլեն Վահանի յոյ-
սերը :

*ԻՇԽՆՁՈՐԻ ԿՈՒԻԻԸ .— Ապրիլ 16ին կառավա-
րական զօրքերը բռնած էին Իշխնձորի ճանապար-
հը, կռիւը սկսելուն հաւարը կը հասնի Տալուորիկ,
Սմբատ այդ ժամանակ կը գտնուէր Տալուորիկ .
Կապլորաքարի մէջ կը կռուին . թշնամիներէն այդ
օրը կը սպաննուեն 5 հոգի :*

ԿԵԼԻԻ ԿՈՒԻԻԸ .— Կառավարութիւնը իր ու-

Ժերը աւելի կը կեդրոնացնէր Սասնոյ մէջ . մինչեւ Ապրիլ 18ը՝ 40 հազար զօրք հաւաքեց Սասնոյ շուրջ եւ վճռած էր ջնջել սասունցիներուն ուժը :

Անդրանիկ պատրաստեց ապառայ դիմադրութեան ծրագիրը , կռիւն ու դիմադրութիւնը տեւեցին մինչեւ Ապրիլի 22ը :

Կռուի մէջ մերիններէն 11 հոգի կը վիրաւորուին :

ԿՈՓԻ ԿՌԻԻԸ .— Այս կռուին քիւրտերէն ըսպանուեցան 17 հոգի եւ վիրաւորուեցան 14 հոգի . իսկ հայերէն գտնուեցաւ մէկ սպաննուած , ծանր վիրաւորուած մը , որ քանի մը օրէն մեռաւ եւ երկու հոգի ալ սառած :

ԾՈՎԱՍԱՐԻ ԿՌԻԻԸ .— Մեր հերոսները Ապրիլ 22էն մինչեւ Մայիս 1 կը մնան սէգ բարձունքներուն վրայ : Մայիս 2ին կռիւը բոլորովին կը կեդրոնանայ Ծովասարի վրայ : Ճակատ ճակատի կուգան : Անդրանիկ իր փոքրաթիւ բայց քաջարի զինուորներով համադարկի ետեւէ կը պատասխանէ թշնամիի զօրքին , մէկ դնդակի դէմ մէկ դիակ խլելով :

ՍՊԱՂԱՆԱՅ ԵՒ ԳՈՄԵՐԻ ԿՌԻԻՆԵՐԸ .— Այս կռուին մէջ կը սպաննուի Վահան ուրիշ ընկերոջ մը հետ միասին , թշնամիէն բաւական դիակներ կը փռուին :

Կառավարութիւնը պաշարած է Գոմերը կա-

նոնաւոր զինուորներով եւ քիւրտերով : Անդրանիկ
կը դիմադրէ : Մշեցի հայ կիւն մը, որ Անդրանիկին
փամփուշտ բերած է եւ կ'օգնէ, հոն կ'իյնայ :
Գէորգ Չաւուշ կը հասնի, կ'օգնէ Անդրանիկին :
Մութը կը կոխէ եւ մեր հերոսը կը բարձրանայ
սարը անվտանգ :

Թշնամին կ'ունենայ բազմաթիւ զոհեր :

Ռուբէն իր «Հայ Յեղափոխականի մը յիշա-
տակները» յուշագրութեան մէջ (Գ. հատոր, էջ
299, 300, 301) կը գրէ. —

Այդ դէպքի հետեւեալ օրը, Մայիս 24ին,
Դաշտի մէկ ուրիշ ծայրը, Գումերի մէջ, կոիւ մը
տեղի կ'ունենայ հայերու եւ թուրքերու միջեւ :
Սասունցիներէն խումբ մը ապաստան գտած էր
այդ գիւղին մէջ : Բաթկանցի փւրտերը եւ մօտա-
կայ վայրերու մէջ տեղաւորուած 500է աւելի
թուրք զինուորներ, պատրուակ բռնելով թէ ֆե-
տայիներ կան Գումերի մէջ, կը յարձակին գիւղին
վրայ : Սասունցիները գիւղացիներու հետ միասին
ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց կու տան : Կոիւը կը
տեւէ առաւօտէն մինչեւ երեկոյ : Ապարդիւն
կ'անցնին թշնամու բոլոր յարձակումները : Երբ
մութը կը կոխէ, հայերը ապահով կերպով կը ֆաշ-
ուին անտառներու մէջ, թողլով ֆանի մը սպան-
եալներ : Թշնամին այդ օրը շատ աւելի գոհեր էր
տուած :

Այդ կոիւէն շաբաթ մը ետքը, երբ հայերը
հագիւ նոր էին վերադարձեր իրենց տուները, նոյն
Գումեր գիւղի մէջ տեղի կ'ունենայ երկրորդ աւելի

արիւնահեղ կոիւ մը : Այդ պահուն Գէորգ Չաւու-
շը , որ գացեր էր վահանի ետեւէն , դեռ վերադար-
ձած չէր : Ֆետայիները խոււք խոււք ցրուած էին
ամէն կողմ : Սասունցիներու հետ մնացած էր Անդ-
րանիկը , որուն կը հետեւէին գօրֆերը աչալուրջ
կերպով : Անդրանիկ մինչեւ Գէորգի վերադարձը
ժամանակ մը կը պատսպարուի Փեթարի լեռնե-
րուն մէջ , յետոյ Ս . Կարապետի անտառները եւ օր
մըն ալ , թշնամիի հետապնդումէն խուսափելով , կը
մտնէ Գումեր գիւղը : Այդ մասին կ'իմանան կառա-
վարական գօրֆերը լրտեսներու միջոցով եւ անըս-
պասելիօրէն կը պաշարեն գիւղը , չերֆէզ Իգգէթ
պէյի գլխաւորութեամբ , բռնելով իշխող բար-
ձունքները :

Հովիտի մէջ ինկած Գումեր շատ ծանր կացու-
թեան մը կը մատնուի : Ընդհանուր իրարանցման
մէջ դրութիւնը կը փրկէ Սպանդանաց Մակարը իր
զարմանալի պաղարիւնութեամբ : Անմիջապէս ան
դէպի լեռն ի վեր կ'ուղարկէ Շէնիկցի 'Լազարը
տասնեակ մը ֆետայիներով , որոնք կրակի կը բռն-
են երեք կողմէ գիւղի վրայ արշաւող գօրֆերը :
Գիւղը պահ մը շունչ կ'առնէ եւ հայերը դիրքեր կը
բռնեն եւ կ'այրեն իրենց տուներուն մէկ մասը , ա-
նոնց ծուխով ու բոցով պատսպարուելու համար
թշնամու համազարկերէն : Այսպէսով գումերցիք
ֆետայիներու հետ միասին կը կասեցնեն բազմա-
հազար թշնամիի յարձակումը , երկար ժամեր տե-
ւող օրհասական կռիւով մը , որուն մէջ կ'իյնան
շատ մը ֆաջեր , ինչպէս օրինակ՝ Ռէս Սարգիսը ,

Մարտէն, Տօնէն, Օհանը եւ Խոսրովը, ու կը վիրաւորուին Գումերցի Յովիկը եւ Քաջ Մանուկը: Երբ մութը կը կռօսէ, հայերը կը բարձրանան Ղազարի բռնած դիրքերը եւ հոն կը կորսուին լեռներու մէջ: Ապշահար թշնամին առաւօտեան կը տեսնէ, որ հայերը փախած են իրենց խմբապետ Անդրանիկի հետ միասին:

ԿՈՒՐԱՒՈՒԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ. — Յուլիս 10է Անդրանիկ եւ Գէորգ Չաւուշ նորէն Սասուն են եկեր՝ ամրանալով Բերդակ գիւղի մէջ: Յուլիս 17ին, 80ի չափ կառավարական զօրքեր կու դան եւ ամէն խժժութիւն կ'ընեն գիւղացիներուն:

Անդրանիկ ծուղակի մէջ կը ձգէ թուրք զօրքերը. բացի գիւղէն, գերեզմանոցին մէջն ալ Սմբատ, Իսօ, Պօղոս, Աստուր կը յաջողին ծածկել գետինը կառավարական զօրքերու դիակներով: Թշնամին կը կոսնցնէ 40, իսկ մերինները միայն մէկ հողի:

Կուրաւուի կռիւներու մասին Ռուբէն իր յուշագրութեան մէջ (Գ. հատոր, էջ 304-305) կը գրէ հետեւեալը. —

ԿՈՒԱՒՈՒԻ ԿՌԻՒԸ (Յուլիս 16). — Առաջին հերթին պէտք էր լուծել Կուրաւուի Քեռի Բարսեղի վրէժը. չէ՞ որ այդ հին փետային սպաննուած էր հորի մէջ, առանց իրեն հետ հորը քաշելու տասնեակներ՝ գորֆերէն ու ջանքեգարներէն:

Եւ ահա քառասունի չափ փորձուած փետայիներ կը համախմբուին ու քամբայ կ'ելլեն դէպի

Կուրաւու : Այդ գիւղը Էրզրում-Մուշ գլխաւոր
նամբու վրայ էր , ուրկէ շարունակ գօրֆեր կ'եր-
թեւեկէին : Ճիշդ է , Կուրաւու գիւղէն գօրֆերը
դուրս էին ելեր Քեռիի սպանութենէն ետք , բայց
շրջակայ վայրերու մէջ՝ Աւրան , Սուլուխ , Յիւս-
ու , Մատնավանք՝ գօրֆեր էին լեցուած : Ֆետա-
յիներու խումբը կը տեղաւորուի Կուրաւու գիւղին
մէջ : Կը լուսանայ եւ դեռ ոչինչ չկայ : Կէսօրէ ետ-
քը 80ի չափ թուրք զինուորներ կու գան գիւղը :
Ռէս Օհանը կը դիմաւորէ գանոնք եւ հաց ու ջուր
տալով կ'ուզէ որ գիւղ չ'լնան : Բայց զինուորները
անզգոյշ կ'ըլլան եւ , կիներուն ձեռք տալու մտքով ,
կ'իյնան փողոցները ու տան մը մէջ կը հանդիպին
Առաքելի տասնեակին : Կարծելով թէ ֆետայիները
միայն այդտեղ են , հրամանատարը պաշարել կու
տայ տունը : Սակայն ֆետայիները բաժնուած են
հինգ մասի եւ թակարդ կը պատրաստեն թուրք
զինուորներուն համար :

Երբ թշնամի զինուորները բոլորն ալ կը հա-
մախմբուին Առաքելի տան շուրջը , դուրս կու գայ
Գէորգ Զաւուշը իր տեսնեակով մէկ կողմէն , Գոմ-
սայ Իսոն իր խումբով միւս կողմէն , Մուրատը իր
ընկերներով երրորդ կողմէն , եւ Անդրանիկն ալ
չորրորդ կողմէն : Եւ այսպէս ա'ւէն կողմէ ֆետա-
յիները միահամուռ կրակ կը բանան շուարած գօր-
ֆերու վրայ : Առաքելն ալ , որ մինչ այդ սպասու-
ղական վիճակի մէջ էր , ներսէն կրակ կը բանայ
եւ փողոց կը նետուի : Եւ փողոցները կը դառնան
սպանդանոց : Կէս ժամ չանցած թուրք զինուորնե-

րը կամ կոտորուած կամ փախած էին : Գիւղացիք
ուրախութենէն հարբած իրարու կ'ըսեն կատակով .
«Քեռի Բարսեղի հոգին ոահաթեց» :

Մէկ ժամ ետք , երբ ֆետայիները թէյ կը խը-
մէին եկեղեցուն գլխուն ծածանուող Հ . Յ . Դ .
դրօշի հովանու տակ , կ'երեւան կոտան Ալայ պէկի
հեծեալ ու հետիոտն զօրքերը , որոնք երկար շար-
քերով կը շարժուին դէպի կուրաւու : Հեռու լեռ-
ներէն շերտերն ու ֆիւրտերը , իսկ Մշոյ կող-
մերէն թապուրները կը շարժին թնդանօթներով :
Անմիջապէս ֆետայիները գիւղացիներու հետ միա-
սին դիրք կը բռնեն . բոլորն ալ հանգիստ կը սպա-
սեն թշնամուն : Երբ զօրքերը կը մօտենան Մու-
րատ գետին եւ կը սկսին ջուրն անցնիլ , ֆետայի-
ները կրակ կը բանան եւ շատ մը հեծեալներ թա-
ւազլոր կը փռեն : Խուճապ կ'իյնայ թշնամու մէջ
եւ շատեր փախուստի կը դիմեն : Մինչեւ երեկոյ
հեծեալներն ալ փախած ըլլալով , հեռուէն դիրքեր
կը բռնեն գիւղին դէմ եւ ապարդիւն կրակ կը բա-
նան : Ֆետայիները երգեր երգելով կը կրակեն մին-
չեւ գիշեր . իսկ մութը կռօտելուն պէս , իրենց հետ
առնելով ամբողջ ժողովուրդը եւ վիրաւոր ֆետա-
յի Աբրոն , անփորձանք կը կտրեն Մուրատ գետը
ու կ'ուղղուին դէպի Բերդակի սարերը :

Քեռիի վրէժը առնուած էր . 40ի չափ հրա-
ցաններ խլուած էին թշնամիէն եւ քանի մը տաս-
նեակ թուրք զինուորներ սպաննուած էին : Թուր-
քերը կատաղած՝ հետեւեալ օրը այրեցին կուրաւուն
եւ տարին թալանը :

ՇԱՄԻՐԱՄԻ ԿՈՒԻԻԸ .— Յուլիս 17ին նոր կուլ-
մը կը սկսի Շէյխ Եուսուֆ գիւղին մէջ, Ախշանցի
կտրիճ հայեր եւ տեղացիներ կը պաշտպանեն գիւ-
ղը: Դիմադրութիւնը շատ յաջող կ'անցնի մինչեւ
կէսօր: Թշնամին ուժերը կը շատցնէ եւ կը յաջողի
եկեղեցին ապաստանող եւ մինչեւ վերջին գնդակը
պարպող հայերը՝ թիւով 12 հոգի, այրել Շամի-
րամին մէջ:

Սեպուհ, Անդրանիկ, Գէորգ Չաւուշ, Մու-
րատ, Սմբատ, բոլորը հոն են, բռնած իրենց ա-
ռանձին դիրքերը: Թշնամին կը հանդիպի ուժեղ
դիմադրութեան: Սմբատ կը կորսնցնէ ընկերներէն
երկուքը: Թշնամին իրիկուան դէմ կը քաշուի
կռուի վայրը, թողլով 70 սպանուած:

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿՈՒԻԻԸ .— Անդրանիկ գիշերանց
խուճբը կ'ուղղէ Դատուան, ուր մեր յեղափոխա-
կանները կը յաջողին բռնել երկու քրտական ա-
ռազաստանաւեր եւ ուղեւորուիլ դէպի Աղթամար:

Ուղեւորութիւնը կը տեւէ ամբողջ երկու օր:
Ճանապարհին կը բռնեն նաեւ ուրիշ նաւ մը եւ
երեք նաւերով կը հասնին Աղթամար: Եօթը օր
մնացին Աղթամարի մէջ: Եօթներորդ օրը կը գու-
մարուի զինուորական խորհուրդ, ուր կ'որոշուի
որ իրենցմէ մէկը վերադառնայ ժողովուրդին
մէջ զբաղելու կազմակերպական գործով: Գէորգ
Չաւուշին կ'իյնայ այդ պարտականութիւնը, որ
սիրով յանձն կ'առնէ եւ կը մեկնի դէպի Ախլաթ
(Օգոստոս 6):

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԻՐ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՎ

- 1) Անդրանիկ, 2) Սամսոն, 3) Մալխաս, 4) Առաքել, 5) Աւօ, 6) Մուրատ, 7) Տիգրան, 8) Սարգիս, 9) Յովհաննէս, 10) Գրիգոր, 11) Սմբատ, 12) Սէյտո Պօղոս, 13) Սեպուհ:

Անդրանիկ, որ մատնուած եւ պաշարուած էր, կռիւ կը սկսի կատաղի կերպով: Ոչ մէկ ուրիշ կռիւ այնքան օրհասական չ'ըլլար որքան այս կը-ռիւը: Անդրանիկ գաղտնի կը յաջողի մտնել վան, ուր երկու անգամ կը նշմարուի տեղական զօրքե-րէ եւ կռուի կը բռնուի: Ատկից Անդրանիկ իր մէկ քանի ընկերներու հետ միասին կը մեկնի Կովկաս եւ այլեւս երկիր չի վերադառնար մինչեւ Ա. Հա-մաշխարհային պատերազմը:

Անդրանիկ վանէն հեռանալէն ետքը, իր մօտ ունենալով միայն 30 հոգի, մեկնեցաւ դէպի Կով-կաս, ուր զինակիցները ցրուեցան զանազան ան-կիւնները. իսկ Անդրանիկ գնաց Թիֆլիս եւ հիւր եղաւ բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանին տու-նը, որուն պզտիկները անծանօթ իրենց հօր ազ-գականին, իրիկուան դէմ եկան կեցան նոր հիւ-րին՝ Անդրանիկին առջեւ եւ երգեցին Անդրանիկի երգերը: Հող Անդրանիկ շատ յուզուեցաւ. այդ երգերուն շատերը նորութիւն եղան Անդրանիկին:

Անդրանիկ, Թիֆլիս գտնուած շրջանին, եղած է չափազանց լռակեաց եւ խորհող. իր միտքը կը թափառէր հայրենի լեռներուն վրայ: Սասնոյ մէջ անիկա իր սիրտն էր դրած եւ դուրս եկած:

Թիֆլիսի մէջ տեղի ունեցաւ ընկերական ժո-ղով մը Անդրանիկի բախտը որոշելու համար եւ որոշուեցաւ Անդրանիկը հեռացնել Կովկասէն: Անդրանիկ կը բաղձար երթալ խաղաղ անկիւն մը եւ հանգստանալ: Վրայ կը հասնի հեռագիր մը քաշուած Ժընեւէն, Դաշնակցութեան կեդրոնէն —

«Դրօշակ»ի խմբագրութեանէն, որ կը կարգադրէ
ուղարկել Անդրանիկը Չուիցերիա :

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԺԸՆԵԻԻ ՄԷՁ

Անդրանիկ Փարիզէն կ'անցնի դէպի ժընեւ
«Դրօշակ»ի խմբագրութեան մօտ, ուր կը ծանօթա-
նայ բանաստեղծ Ատոմ Եարճանեանի (Սիաման-
թոյին) :

Անդրանիկի ներկայութիւնը կը ներշնչէ բա-
նաստեղծ Սիամանթոյին յօրինել մէկը իր հօր
բանաստեղծութիւններէն, որ ամենէն բնորոշ եւ
ճիշդ նկարագիրն է Անդրանիկին :

Ահա այդ քերթուածը :

Ա Ն Դ Ր Ա Ն Ի Կ

ԻնՖն էր երագիս, մարմարեայ եգերֆներում վրայ այս գիշեր,
Ապառաժի մը նման անյաղթելիօրէն ոտփի :

Իր ըմբոստացողի հրեղէն գլուխն աստղերում մէջ մխրձելէն :

Ու իր ձեռքը ատելութեան սուրերովը զինած :

Հոգին փրկութեան սիրովը հրաշացած եղբօր մը նման :

Որ եղբօր մը օտարացումէն իր հոգին կ'արիւնի,

Խօսեցաւ ինձի Ան եւ իր բռները իրարու ետեւէ եւ կարգ առ կարգ,

Եիստ էին եւ ֆաղցր եւ ճշմարիտ եւ փնայոյզ եւ առնական...

«Եւ ահաւասիկ ես եմ ո՛վ մեղկութեան ու անշարժութեան գաւակ,

Որ ազմկայոյզօրէն՝ այս իրիկուն հեռուներէն կու գամ.

Քու երագուն եւ անտարբեր ու անգործօն ու եսական ու տկար,

Երիտասարդի մարմինդ ու էութիւնդ ու հոգիդ.
Բազուկիս հարուածովը ու սուրբրուս շառաչին հետ,
Կռիւներու հարկադրիչ ժամերուն համար, վերջնականապէս
ցնցելու...

Ունկնդրէ՛ իմ ձայնիս, որ այս վնասկանուքեան օրերուն
Մեր ցեղին, մեր վրէժին ու մեր արիւնին աղաղակն է ահարկու,
Ու խառնուէ՛, ընկերացի՛ր, եղբայրացի՛ր, սա մեր հօրաբայլ
ամբոյսին հետ՝

Եթէ դեռ քու հոգիիդ մէջ ազատութեան ոռէէ կայծ վառ մնաց,
Եթէ դեռ քու բազուկներդ փաջութիւնը ունին թշնամիներ
հարուածելու,

Եթէ սիրտդ գէթ անգամ մը խոցոտուեցաւ մեր մայր հողին
մահացումէն,

Եթէ ցեղիդ տառապանքէն ու անմեղներու կոտորածին մղձաւանջէն,
Քու ներսիդիդ ատելութեան ու բարկութեան անտառները
բարձրացան...

Եթէ դուն դեռ կեանքիդ մէջը պիտի կրնաս նպատակի մը
փաթթուիլ,

Եթէ դեռ քու աչուրներդ այդ անօգուտ արցունքներէն չկուրացան...

Եթէ դուն քու ազօթներդ Ատելութեան գոռումներու փոխեցիր,

Եթէ ցեղիդ ռազմական ու արեգակէ արիւնին

Երակներուդ ու գլխիդ մէջ բորբոքուիլը դեռ կը զգաս,

Եթէ դեռ Արամին, Տիգրանին, Արտաշէսին եւ Վարդանին,

Յաղթանակոդ գօրութենէն մէջդ շունչ մը մնաց,

Եթէ Սերոբներու, Փարեաններու, Պետոներու եւ Ժիրայրի՛

Դիւցազնական ֆայլերէն քու երազողի նայուածքներուդ առջեւ,

Անձնուիրութեան, վրէժի եւ ազատութեան նանապարհ մը

բացուեցաւ,

Ոտքի՛ կեցիր այն ատեն, եղբայրացի՛ր խումբերուս ու մրրկուէ՛
 անոնց հետ
 Որովհետեւ գիացիր որ այս գոհաբերումի, ընդվզումի եւ յոյսի
 օրերուն
 Մեր ամէն մէկուն համար անկողնի մէջ հոգի՛ տալը վատութիւնն է
 վատութիւններուն»...
 Յանկարծ խումբերը հեռացան արեւածագին կրակներուն մէջէն,
 Ու իրենց կամաւորի գիտակից ու վնասկան ֆայլերուն հնչիւնը
 երկաթեայ,
 Մարմարակոյտեր փշրող անհամար կռուաններու հնչիւնը ունէր...
 Մինչդեռ թշնամիներէն անջատուած գլուխներ, ջահերու պէս կը
 բոցավառէին՝
 իրենց ուսերուն վրայ բարձրացուցած սուրերուն կատարներէն...
 Ու տեսայ որ տաք արիւնը կը ֆամուէր, խոչափողերէն
 կաթիլ առ կաթիլ, դէպի վար,
 Անոնց ամէն մէկուն լայն ու գորաւոր ու մերկ ծոծրակները
 թրջելէն...
 Եւ ես այն ատեն՝ նախանձութեամբ ու տարփանգով հողին վրայ
 ծնրադիր՝
 իրենց հերոսի ֆայլերուն հետքը երկիւղածօրէն համբուրեցի...

ԴԵՊԻ ԿՈՎԿԱՍ . . .

Անդրանիկ 1905ին ժընեւ կը կանչուի, ուր կը
 գտնէ Դաշնակցութեան հիմնադիրներէն Ռոստոմ :
 Ռոստոմ կ'ուզէր Անդրանիկը ղրկել Կովկաս,
 նկատի առնելով Անդրանիկի կատարելիք փրկա-

րար դերը հայ-թաթարական ընդհարումներու մէջ :

Ժընեւի մէջ Անդրանիկ կը ծանօթանայ բանաստեղծ Դերենիկ Դեմիրճեանի (ուսանող ժընեւի համալսարանի գրականութեան ճիւղին) :

Անդրանիկ եւ Դեմիրճեան ճամբայ կ'ելլեն դէպի Կովկաս : Զուիցերիոյ մէջ երկու կայարան անցնելէ յետոյ, Անդրանիկ կը լսէ, որ մէկը կը պոռայ. «Միւսիւ Մարտիրոս Սահակեան, հեռագիր ունի Սահակեանը» (Անդրանիկին տրուած կեղծ անուն մը) :

Անդրանիկ կ'առնէ հեռագիրը եւ ետ կը վերադառնայ ժընեւ :

Անդրանիկ ժընեւի մէջ բաւական կը կազդուրուի եւ օգտակար կ'ըլլայ փաստացի տեղեկութիւններ տալով «Դրօշակ»ի խմբագրութեան գրի առնելու Սասուն-Մուշի կռիւները, որոնք տպագրուած են «Դրօշակ»ի 1905ի թիւերուն մէջ :

Ահա թէ ինչու Անդրանիկ մնաց հող եւ չըկրցաւ մասնակցիլ նաեւ Կովկասի հայ-թաթարական ընդհարումներուն :

Յետոյ Անդրանիկի ոսկրային ցաւը բժշկելու համար «Դրօշակ»ի խմբագիր է. Ակնունի զինքը տարաւ Վիեննա նշանաւոր բժիշկի մը : Բժիշկը բան մը չէր գիտեր Անդրանիկի անցուցած կեանքի բասին :

Բժիշկը կը յանձնարարէ հանգիստ կեանք :

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՊՈՒԼԿԱՐԻՈՅ ՄԷՁ

Յետոյ Անդրանիկ անցաւ Ֆիլիպէ, ուր նոր
եկած Ռուբէն Չարդարեանի տունը հիւր մնաց ամ-
բողջ տարի մը, բայց իր ոսկորները չեն հանդատա-
նար: Կ'ըսուի թէ Ռ. Չարդարեանի տան մէջ դրի
առաւ իր ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐ անուն գիր-
քը: 1907ին մասնակցեցաւ Մուրատի հետ Հ.Յ.
Դաշնակցութեան Կրդ (Վիեննայի) Ընդհ. Ժողո-
ւիին:

Անդրանիկ Սոֆիայի մէջ ծանօթացաւ Պորիս
Սարաֆովին եւ մակեդոնացի ամենէն կարկառուն
ներկայացուցիչներուն հետ եւ վերադարձաւ Վառ-
նա:

1908ին յայտարարուեցաւ Օսմանեան Սահմա-
նադրութիւնը: Անդրանիկ միշտ կասկածանքով վե-
րաբերուեցաւ ամէն երեւոյթներու հանդէպ, Կ.
Պոլիս կանչուեցաւ, գաղտնի գնաց հոն եւ Ռ. Չար-
դարեանի տունը մնաց վեց օր: Հոդ Անդրանիկ հա-
կառակեցաւ որ Հայերը մտնեն թիւրք երեսփո-
խանական ժողովի մէջ:

Վերադարձաւ շուտով Վառնա:

Անդրանիկ՝ Օսմանեան Սահմանադրութենէն
յետոյ ղէնքը վար դրաւ. սակայն Կիլիկիոյ Աղէտը
1909ին եկաւ կրկին փոխելու Անդրանիկի միտքը:

ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

1912 Սեպտեմբեր 17ին Պուլկարիա եւ Պալ-

քանեան միւս դաշնակիցները ընդհանուր դորա-
հաւաք յայտարարեցին Պալքանեան թերակղզիին
վրայ: Պուլկարահայ զանգուածը, որ ապաստան
դտած էր Պուլկարիոյ մէջ եւ կը վայելէր հողա-
տարութիւն եւ պաշտպանութիւն պուլկարական
կառավարութեան կողմէ, փութաց կամաւոր դըր-
ուելու եւ օգնելու պուլկարական զէնքի յաջողու-
թեան:

Ինքնաբերաբար մէջտեղ ելլող անջատ կամա-
ւորներուն ուղղութիւն տալու համար մասնաւոր
յանձնաժողով մը կազմուեցաւ Սոֆիայի մէջ Անդ-
րանիկի հետ խորհրդակցաբար եւ կազմուեցաւ
հայ կամաւորական վաշտ մը պուլկար բանակին
մէջ, որ կը բաղկանար 250 զինուորներէ:

Ըստ Պուլկարական բանակի կանոնագրին,
մէկ վաշտը պէտք է ունենար 150-160 զինուոր,
բայց բացառապէս հայերու համար 250 զինուոր
ունենալու կարգադրութիւն եղած էր:

Անդրանիկ Պալքանեան պատերազմին մասնակ-
ցող Հայկական վաշտին գլխաւոր դերակատարը
եղաւ:

Հայկական դորամասի գործունէութիւնը կը
պարզուի այն պաշտօնական վկայագրով, որ տըր-
ուած է պուլկար երկրապահ զօրքերու պետ՝ Զօ-
րավար Կենեւի եւ սպայակոյտի պետ՝ գլխաւոր
սպայակոյտի Մայր Դըրվինգովի եւ համհարզ՝
կապիտան Նիքոլովի կողմէ:

Ասոնք իրենց տպագրուած վկայականով կու-
դան հաստատել, թէ Հայկական դորամասը, ա-

Անդրանիկ և Ռուբէն Ջարդարեան

ռաջին շրջանին մասնակցեցաւ Սոֆիա-Սամաքով-
Քոստենէց Պանիա - Բոլվաիւ - Թրնովօ Աէյմէն
Խասքովօ - Քրջալի - Մաստանլի - Կիւմիւլճինա -
Ֆերէ - Սոֆը - Տիմոթիկա - Ուզուն Քէօպրի -
Քեչան - Մալկարա - Ռոտոսթօ արշաւախումբե-
րուն եւ հետեւեալ կռիւներուն .

1.- Մեսթանլի մօտ — 4 Նոյեմբեր 1912

2.- Ուզուն Համիթլէրի — 6 Նոյեմբեր 1912

3.- Պալքան Թորէսի — 7 Նոյեմբեր 1912

4.- Մերհամլի — 15 Նոյեմբեր 1912 (Եաւէր
փաշայի բանակի գերումը)

Երկրապահ զօրքերու ամբողջական կազմին
մէջ, Պալքանեան Պատերազմի երկրորդ շրջանին,
գործօն մասնակցութիւն ունեցաւ հետեւեալ կը-
ռիւներուն մէջ :

Միւրէֆտէ քաղաքի գրաւման ժամանակ 26,
27 եւ 28 Յունուար 1913 թ. եւ հետեւեալ արշա-
ւանքներուն - Շարքէօյ - Մալկալա - Քեչան - Ի-
վոսալա Ֆետէ-Տետէ Աղաճ - Կիւմիւլճինա - Տէ-
միր Հիսար Փեթրիչ - Ստրումիցա Ռատովիչ -
Շտիպ - Քոչանէ - Սոֆիա :

Հայկական զօրամասը պաշտպանեց Մարմարա
Ծովի ափը 1912 թ. Դեկտեմբեր 16էն մինչեւ 20
Յունուար 1913 եւ 29 Յունուարէն մինչեւ 22
Մարտ՝ նախանձախնդրութեամբ կատարելով պա-
հակութեան ծառայութիւնը :

Բարւոք ծառայութեան համար ուրիշներու
կարգին եւ ամենէն առաջ Անդրանիկ ստացաւ աս-
տիճանի բարձրացում եւ պատուանշան :

Գարեգին Նժդեհ

Զօրամասը արձակուեցաւ 1913 Մայիս 28ին,
Քոչանա քաղաքին մէջ, Թուրքիոյ հետ խաղաղու-
թիւն կնքուելէ յետոյ:

Պալքանեան պատերազմին Պուլկարիոյ հայ
գունդերուն ընդհանուր հրամանատարն էր Իարե-
զին Նժդեհ, որուն քաջագործութիւնները գնա-
հատուեցան պետութենէն:

ՀԱՄԱՇԽԱՐ ՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

Համաշխարհային պատերազմը պայթեցաւ երբ
Անդրանիկ Վառնա կը գտնուէր եւ կը զբաղէր իր
գործերով:

Անդրանիկ գրեց Պոլիս, որպէսզի ժամ առաջ
յեղափոխականները եւ մտաւորական գործիչները
գուրս ելլեն: Անդրանիկ Պոլսէն ստացաւ հետեւ-
եալ հեռագիրը.—

«Պարո՛յր, անմիջապէս անցի՛ր Զրաբերդ, քու
ներկայութիւնը անհրաժեշտ է այնտեղ»: Պարոյր,
Անդրանիկի կեղծանունն էր. միայն գիտէին մօտիկ
ընկերները, իսկ Զրաբերդը՝ Կարս քաղաքն էր:

Անդրանիկ համազգային ցանկութեան ընդա-
ռաջ երթալով 1914ին ճամբայ ելաւ անմիջապէս
եւ հասաւ Թիֆլիս: Անդրանիկի գալէն առաջ Ազ-
գային Բիւրոյի ազդեցիկ անդամներէն Մեսրոպ
Եպիսկոպոս, Թիֆլիսի առաջնորդ, Սամսոն Յա-
րութիւնեան եւ Ալեքսանդր Խատիսեան արդէն դի-
մած էին Կովկասի փոխարքայ Կոմս Վարանցով

Անդրանիկ՝ Վինուորական տարապով

Դաշկովին մասնակցելու համար կովկասեան ռազմաբեմի գործողութիւններուն :

Համաձայնութիւն կը գոյացուի, որ հայկական հետախուզական խումբեր գոյութիւն պիտի ունենային իբրեւ յառաջապահ ռուսական բանակին :

Առաջին անգամ Արարատեան գունդը (այսպէս կը կոչուէր Անդրանիկի գորամասը) կը մեկնի ռազմաճակատ Խոյի ուղղութեամբ, դէպի Վան :

Աշնան վերջերն է, սարերը ձիւնը բռնած է : Անդրանիկ առաջին անգամ կռուի կը բռնուի քրտական ձիաւորներու հետ եւ յետոյ թրքական կանոնաւոր զինուորներու : Անդրանիկի հետ կայ նաեւ ռուսական կանոնաւոր բանակ : Անդրանիկին զինուորները յաջողեցան պաշարել քրտական զիւղեր, երեք քիւրտ ցեղապետներ եկան յանձնուեցան Անդրանիկին : Այդ ցեղապետներէն նշանաւոր ձիահանկիր աղան մինչեւ վերջ մնաց հաւատարիմ եւ պաշտպանեց Չուլֆա-Երեւան երկաթուղագիծը :

Անդրանիկ շարունակեց ճամբան եւ Վանի ճանապարհի կիսուն, նամակ մը ստացաւ Վանի Արամէն, որ կը յայտնէր թէ Թրքո-Հայկական ընդհարումը անխուսափելի պիտի դառնայ եւ իրեն շուտ հասնիլը անհրաժեշտ է : Անդրանիկ շտապեց հասնիլ Վան : Գիշեր ցերեկ մեր կամաւորները կը շարունակեն յարձակումները եւ կը հասնին մինչեւ Մոլլա Հասան, Վանէն մէկ ու կէս օր հեռու :

Անդրանիկի այս խումբին մէջ կային իր հին

ընկերներէն եւ յայտնի կռուողներէն Սեպուհ,
Սմբատ, Նիկոլ եւ ուրիշներ:

Անդրանիկ հոն յանկարծ նահանջելու հրաման
կը ստանայ: Արարատեան գունդը կը ստիպուի նա-
հանջել գլխիկոր եւ յուսալքուած:

Նահանջի լուրջ պատճառներ կային. թուր-
քերը անցած էին Ռըւանտուզով, թուրք-սլարս-
կական սահմանագլուխի վրայ եւ գրաւած էին
Թաւրիզը: Թաւրիզէն սպառնալով ամբողջ կով-
կասին, թուրքերը կը յառաջանային դէպի կով-
կաս, Նալիլ փաշայի առաջնորդութեամբ: Եթէ
թուրքերը յաջողէին՝ պիտի կարենային կտրել
ռուսական բանակի Սարըղամիշի եւ Ալաշկերտի
հովիտի թեւերը, իսկ ռուսերը ստիպուած էին
քաշուիլ կովկասեան լեռներուն մէջ:

Գերմանները եւ թուրքերը իրենց մեծագոյն
յոյսը դրած էին կովկասեան թաթարներուն վրայ,
որոնք պիտի ապստամբէին եւ զարնէին ռուսական
բանակը թիկունքէն:

Ռուսական բանակի մէկ մասը եւ Արարատեան
գունդը Անդրանիկի հրամանատարութեամբ դի-
մագրաւեց Նալիլ փաշայի զօրագունդը Դիլմանի
մէջ եւ չթողուց որ Նալիլը յաջողի կովկասեան իր
արշաւանքին մէջ:

ԴԻԼՄԱՆԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Արարատեան գունդը հազիւ հասած Դիլմանի
մօտակայ բլուրները, Նալիլ փաշա արդէն գրաւած

էր քաղաքը եւ դուրս էր ելած դէպի Աւարայրի
դաշտը արշաւելու համար : Սալիլ փաշայի եւ Անդ-
րանիկի միջեւ նամակներու փոխանակութիւն տե-
ղի կ'ունենայ : Սալիլ փաշա ճամբայ կ'ուզէ առանց
կռուելու :

Առաջին առիթով Անդրանիկ կ'որոշէ մեծ եւ
անհաւասար կռիւ մղել, որովհետեւ այդ կռիւը
վճռական կարող էր ըլլալ ամբողջ կովկասեան
ճակատագրին համար : Կը սուլեն հայ կամաւոր-
ներու զնդակները : Կռիւը կը սկսի առաւօտուն եւ
կը տեւէ մինչեւ մթնշաղ, թշնամին չի կրնար Մու-
ղանճազ գիւղը մտնել. այս դիւղը կը գտնուէր
երկու թշնամի գիծերու ճիշդ մէջտեղը :

Թուրքերը մնացին բաց դաշտի վրայ :

Անդրանիկ գիշերը իր զօրասիւնը տարածեց
մինչեւ Լիճ եւ ուժեղ պահակախումբեր դրաւ ա-
մէն կողմ : Ինքը կը գտնուէր ճանապարհին եզեր-
քը : Իրիկունը հեռագիր ստացաւ Զօրավար Նա-
զարբէկեանէն, որ կ'իմացնէր թէ երեք օրէն օգ-
նութեան պիտի հասնի իրեն :

Անդրանիկ դիմացաւ երեք օր, վիրաւորուե-
ցաւ Սմբատ եւ սպաննուեցան 18 լաւ զինուորներ :
Սեպուհ միայն եօթ հոգիով յարձակում գործեց
թրքական բանակի վրայ եւ դուրս վռնտեց Մու-
ղանճազի պատերուն ետեւ ապաստանող զօրքերը :
Անդրանիկ անձամբ կը հսկէր թնդանօթային գոր-
ծողութիւններուն :

Երեք օր յետոյ, կողակներով հասաւ Նազար-
բէկեան :

Անդրանիկ՝ իր օգնականներով

Ճակատամարտը տեւեց ամբողջ օր մը կրակի տեղատարափներու տակ : Թրքական բոլոր ճիգերը անցան ապարդիւն : Վրայ հասաւ գիշերը եւ կրակը դադրեցաւ երկու կողմէն : Անդրանիկ մնաց վերանի տակ եւ ամբողջ գիշերը քնացաւ հրամայելով կազմ ու պատրաստ պահել բոլոր ճիւղերը : Անդրանիկ տեսաւ որ գիշերը ոչ մէկ շարժում չ'ըլլար, կռահեց որ թշնամին կը պատրաստուի փախչելու :

Իսկապէս թշնամին սկսած էր փախչիլ, մերինները
յարձակում կը գործեն եւ դիակներու վրայ կոխե-
լով կ'անցնին Դիլման քաղաքը առանց ներս մըտ-
նելու, հալածելու համար թշնամին: Դիլմանի
ճակատամարտը պսակուած էր յաղթութեամբ,
կովկասը փրկուած էր:

Դիլմանէն ետքն է, որ Պալիլ Վանի կուսա-
կալ ձեւտէթին կը հեռագրէ լքել Վանը եւ Լիճի
վրայով անցնիլ միւս ափը: Այգեստանը ազատած
էր եւ յաղթած:

Անդրանիկ իր զօրասիւնով անցաւ Բաշգալէ եւ
գրոհով վերցուց քաղաքը, Վանի ազատագրու-
թենէն երեք օր առաջ: Բաշգալէի գրաւումը կարե-
ւոր էր, որովհետեւ Վանի մէկ կողմը թրքական
զօրքերէ բոլորովին մաքրուեցաւ, միեւնոյն ատեն
Թեփերիզի գծով արդէն կը յառաջանային հայ ու-
րիշ նորակազմ կամաւորական գունդերը դէպի
Վան, թեթեւցնելով Վանի սարսափելի կացութիւ-
նը:

Վանի գրաւումէն յետոյ՝ մեր կամաւորական
գունդերը միացան իրարու, իրենց առանձին ա-
ռանձին հրամանատարներով:

Պումբերու միացումով կը ստեղծուէր մօտա-
ւորապէս 4000 կամաւոր զինուոր: Անդրանիկ եւ
Դրօ դասաւորեցին զինուորները եւ կռուի սկսան
թշնամիին դէմ, Դատուանի ճակատամարտները
շատ յաջող եղան հայոց համար եւ թշնամին խու-
ճապի մատնուեցաւ:

Դատուանի կռիւներէն յետոյ ռուսական բա-

Զօր. Բագրատունի եւ Անդրանիկ

նակը պաշարեց Պիթլիսը եւ առանց ներս մտնելու
անցաւ Մուշի դաշտերը: Անդրանիկի ամենէն մեծ
մտատանջութիւնն էին Մուշն ու Սասունը: Հաս-

րէթէն նամակ մը հասաւ Անդրանիկին, որ արագ
օգնութիւն կ'ուզէր: Անդրանիկի զօրասիւնը կը
հասնի Վարդենիս գիւղը, երբ ընդհանուր նահան-
ջի հրաման կը տրուի: Անդրանիկ ակամայ կը նա-
հանջէ գերի չիյնալու համար: Այդ նահանջը Անդ-
րանիկ նկատեց ռուսերու կողմէ խաղ մը, որպէս-
զի թուրքերը յաջողէին իրենց կոտորածին մէջ եւ
Հայաստանը մնար առանց հայերու:

Այս նահանջէն հայերու համար ստեղծուեցաւ
սարսափելի վիճակ մը: Վանը գաղթեց: Մուշն ու
Սասունը վերջնականապէս բնաջնջուեցան: Սար-
սափելի դարձաւ հայ գաղթականութեան վիճակը:
Անդրանիկի զօրամասին վիճակն ալ հասած էր
թշուառութեան աստիճանին:

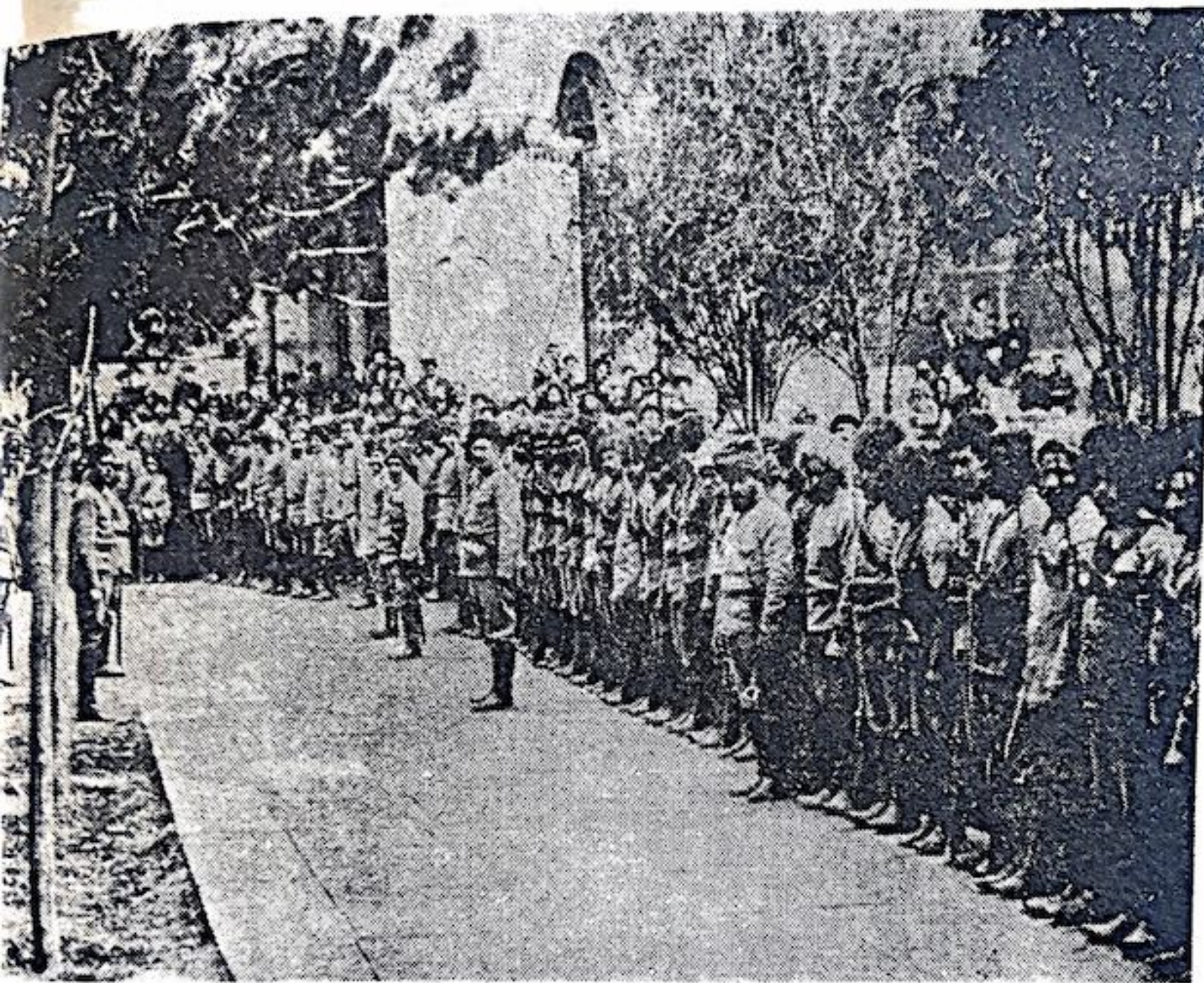
Անդրանիկ ստիպուեցաւ իր զօրքը վերակազ-
մել եւ նետուիլ Կովկասի ռազմաբեմը:

Կամաւորական շարժման եւ գործունէութեան
վերջին փուլն է Պիթլիսի գրաւումը:

Պիթլիս կը կոչուէր ցամաքային Տարսանէլ,
պէտք էր երկար կիրճ մը ճեղքել անցնիլ գրաւելու
համար Պիթլիսը: Անդրանիկ այս անգամ կը գլու-
նըէր Զօր. Ապացելի հրամանատարութեան ներ-
քեւ. ռուսական բանակի ամենէն կեղտոտ զինուո-
րականներէն մէկն էր այդ զօրավարը:

Խիստ ձմեռ է, ձիւնը պատած է ամէն կողմ,

Պիթլիսի մէջ ամէն ինչ կորած է, զայրոյթը
հասած է իր գազաթնակէտին: Օրեր կը շարու-
նակուին կռիւները, առանց որոշ արդիւնքի. Անդ-
րանիկ կը նշմարէ, որ ռուս զօրավարը ակնյայտնի

Անդրանիկ եւ իր գունդը Էջմիածնի մէջ

դաւաճանութիւն կ'ընէ : Փետրուար 14ին Անդրանիկ կ'առաջարկէ զօրավարին , որ անպայման այդ գիշերը ընդհանուր յարձակում գործեն եւ գրաւեն Պիթլիսը , զօրավարը չի համաձայնիր : Անդրանիկ իր անձնական պատասխանատուութեան տակ գիշերը կը սկսի յարձակումի , քաղաք կը մտնեն գիշերը եւ կը խառնուին ահաբեկուած թուրք զօրքերուն , բռնելով շատ մը գերիներ : Ապացեւ տես-

նելով Անդրանիկի յաջողութիւնը, սկսաւ նոր դա-
ւերու, հեռագրեց Թիֆլիս կովկասեան բանակի
գերագոյն հրամանատարութեան, թէ Անդրանիկ
կոտորած կ'ընէ Պիթլիսի մէջ: Հրաման եկաւ, որ
անմիջապէս Անդրանիկ անցնի Մշոյ դաշտը: Հոն
Անդրանիկ ձգեց խումբը Սմբատի հրամանատա-
րութեան եւ մեկնեցաւ Թիֆլիս, ազդուած ոուս
երկու հրամանատարներու վրան բաց խաղերէն:

Սմբատ հոն ունեցաւ քանի մը յաջող ճակա-
տամարտներ: Ատկէ վերջ կովկասի իշխանութիւն-
ները վերջ տուին կամաւորական խումբերուն,
տեղը դնելով ոուսահայ հրացանաձիգ զունդերը:

1918 Փետրուար 8ին Անդրանիկ մեկնեցաւ
դէպի Կարին: Աշխարհը լքած էր մեզ: Խուսական
բանակը կը սկսէր հեռանալ: Մեր զինուորութիւնը
տակաւին անկազմակերպ էր, բարոյալքուած:
Զինուորական կարգապահութիւնը խախտուած
էր. հարեւանները՝ թշնամի, իսկ դաւադիր դաշ-
նակիցները՝ հեռու. մեր միւս զօրագունդերը ուս-
սական բանակին մէջ ժառանգութիւն մնացած
էին: Այս վիճակի մէջ Փետրուար 16ին իրիկունը
Անդրանիկ կը հասնէր Կարին. մտած իրիկունը
դադրեցաւ դաղթական դասալքութեան հոսանքը:

Յանդուզն եւ պատասխանատու քայլ էր Անդ-
րանիկին ըրածը:

Վեհիպ փաշա 1918 Փետրուար 25ի կէսօրին
նամակ գրեց Անդրանիկին եւ սպառնաց՝ եթէ
չգործադրուին իր պահանջները: Իրիկունը ստա-
ցաւ պատասխանը Անդրանիկէն եւ Փետրուար 26ի

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԵՒ ԻՐ ՋԻՆԱԿԻՑՆԵՐԸ
ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՄԷՁ, 1919ԻՆ

Անդրանիկի ձախին՝ Չէօրէքճեան եպիսկոպոս,
աջին՝ Գարեգին Յովսէփեանց եպիսկոպոս

*առտուն թուրքերը սկսան ընդհանուր յարձակու-
մի: Վճռական ըրպէնքէն: Փետրուար 26ի առա-
ւօտը Անդրանիկ փութաց ճակատ՝ անձամբ դիմա-
դրրաւելու համար Վեհիպ փաշայի զօրքերը:*

Անդրանիկ փորձեց պահ մը իր ներքին կրակով վառել փոքրաթիւ, հողեպէս թուլցած, անկազմակերպ հայ բանակը, էրզրումի տակ: Փորձեց հրաշք գործել բայց չկարողացաւ փրկել դրութիւնը:

էրզրում ինկաւ. մեղքը Անդրանիկին չէր: Անդրանիկ անկէ զզուեցաւ եւ Սարը Ղամիշէն շրկեց իր հրաժարականը:

Անդրանիկ Թիֆլիս վերադառնալէ յետոյ, Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը զանազան անգամներ ստիպեց զայն երթալ ճակատ: Այս անդամ Անդրանիկ պայման դրաւ, ինքը կ'ուզէ ենթարկուիլ միայն զօր. Նազարբէկեանի: Ինչորը համակերպեցան, Անդրանիկ մեկնեցաւ Աղեքսանդրապոլ. իր հետ մեկնեցաւ նաեւ Սիպերական վաշտը, որ եկած էր յատկապէս կռուելու Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ: Սպարապետի կարգադրութեամբ Արփաչայի վրայ՝ Ախալքալաքի ուղղութեամբ Հայկական բանակի աջ թեւը բռնեց: Խումբը պիտի վերակազմուէր Աղեքսանդրապոլի մէջ եւ պիտի լրանար Սմբատի զինուորներով:

Սմբատ նահանջեց Պիթլիսի մօտերէն Ալաշկերտի գծով, հասաւ Իգտիր ու Երեւան եւ պատրաստ էր գալու եւ միանալու Անդրանիկին:

էրզրումի անկումէն մինչեւ զինադադար, Անդրանիկ գործեց իբրեւ հինաւուրց հայդուկ, ինքնակամ, ինքնադլուխ: Աղեքսանդրապոլէն յետոյ քաշուեցաւ Լոռի: Անցաւ Դիլիջան անկէ ուղղուեցաւ Պարսկաստան:

Անդրանիկ, Բժ. Յ. Տէր Ստեփանեան,
Բժ. Թաշճեան, Եփրեմ եւ Գ. Սանասարեան

Պաթումի դաշինքը արհամարհելով, յանդուգն մտածումն ունեցաւ Նախիջեւանի եւ Ատրպատականի վրայով սուրալ անցնիլ եւ իր գունդով միանալ անգլիացիներուն, Միջագետքի մէջ:

Խոյի առջեւ Ալի Իհսանի բանակին հետ բախում ունենալով ետ դարձաւ դէպի Չանգեզուր եւ Ղարաբաղի լեռնաստանները, կռիւը շարունակելու համար անընկճելի կորովով: Բոլոր այդ արկածալից ու հերոսական օրերուն, երբ իր միակ նպատակն էր հարուածել թուրքերը, ուր որ ալ ըլլային անոնք, Անդրանիկ վերստին Սասունի արծիւն էր, հին օրերու աննման, անխորտակելի հայդուկը:

1918ի Յունիս 4ին խաղաղութիւն էր կնքուած թուրքիոյ հետ: Անդրանիկի միակ փափաքն ու իտէալն էր արեւմտահայութիւնը ազատագրուած տեսնել թրքական դարաւոր լուծէն: Հաշտութիւն էր կնքուած, տաճկահայկական նահանգները դուրս կը մնային Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններէն: Այս էր գլխաւոր պատճառներէն մէկը, որ Անդրանիկ բաժնուեցաւ իր կեանքէն եւ կռիւի երկարամեայ բարեկամներէն:

Թերութիւններ եւ վրիպումներ մարդկային են ու անխուսափելի, Անդրանիկ ալ ունեցաւ վրիպումներ, սակայն ո՛չ մէկ ընկեր ինքն իրեն թոյլ տուաւ վիրաւորել զինքը կամ ուրանալ իր արժէքը:

ԿԵԱՆՔԻՆ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

Անդրանիկ Կովկասէն հեռանալով այցելեց Եգիպտոս, ուր իրեն նուիրուեցաւ մասնաւորապէս պատրաստուած սուր մը (*): 1920ի Յուլիսին Լոնտոն կը գտնուէր, Յրանսական կառավարութիւնը պատուոյ լեգէոնի աստիճանով պատուեց զինքը եւ 1921ին Փարիզի մէջ վերամուսնացաւ ու գնաց Ամերիկա: Հայ գաղութներէն գտաւ համակրալից ընդունելութիւն:

Վերջին տարուան ընթացքին զօրավարը ընկճուած էր եւ կը տառապէր սրտի հիւանդութենէ:

Բժիշկներու թելադրութեամբ դարմանուելու համար գացած էր Քալիֆորնիոյ Չիքօ հանքային ջուրերը:

Ապրիլ անհիւրընկալ, խորթ եւ յիշատակ ու սրբութիւններ չունեցող հողի մը վրայ, միշտ երազելով, բաղձալով եւ ապրելով հայրենի երկիրը, որուն համար կռուեցաւ եւ որուն հողը արիւնով ոռոգուեցաւ: Հայրենիքէն հեռու, այս գրկանքը խիստ դժուար էր հերոսին համար: Չգաց թէ անգութ մահը պիտի փակէ աչքերը, վերջին նայուածք մը ուղղեց դէպի Հայաստան, ա՛խ մը քաշեց եւ գոչեց — «Կը մեռնիմ, կիսատ ձգած գործը»:

Ահա վերջին խօսքերը եւ կտակը մեծ հայրե-

(*) Անդրանիկի սուրը կը գտնուի Հայաստանի պետական թանգարանը:

նասէրին: Աւելի քան քառորդ դար, իր անունին հմայքով հայ սիրտը ալեծփող սարերու արծիւը այսպէս 1927ի Օգոստոս 31ին Երեքշաբթի երեկոյ լռեց:

Մեռնիլ՝ Հայրենիքէն հեռու, օտար հողի վրայ, մահ է հայրենասէր հերոսի համար: Հայ ժողովուրդը միայն մէկ տեղ ունի իր պաշտած հերոսին համար, Հայաստան, ուր կրնայ հանգիստ առնել հերոսին մարմինն ու հողին:

Հերոսին յուղարկաւորութիւնը կատարուեցաւ 1927ի Սեպտեմբեր 7ին Ֆրեզնոյի մէջ. մասնակցութեամբ տասը հազար ժողովուրդի: Հայ եւ ամերիկացի սպաներու կողմէն զինուորական պատիւներ եղան. մահազոյժը կայծակի արագութեամբ արձագանգ դտաւ ամէն կողմ եւ ամէն շրթունք Անդրանիկի անունը թոթովեց խոր տրիւրութեամբ:

Ապա, Զօր. Անդրանիկի մարմինը փոխադրուեցաւ Փարիզ 1928ին եւ թաղուեցաւ Փէր Լաշէզի գերեզմանատան մէջ: Անոր յուղարկաւորութիւնը եղաւ համազգային ցոյց մը, որուն մասնակցեցան 7000 հայեր: Ֆրանսական մամուլի բոլոր կարեւոր օրգանները համակրական արտայայտութիւններ արձանագրեցին իրենց էջերուն մէջ: Դադաղը հայկական եռագոյն դրօշով փաթթուած դրուեցաւ գերեզման: Յուղարկաւորութեան կը մասնակցէին Ֆրանսայի Հանրապետութեան նախագահին, պատերազմական նախարարութեան եւ այլ հիմնարկութեանց ներկայացուցիչներ:

Անդրանիկ՝ քաղաքացիական հագուստով

Հայ ժողովուրդը ծնած է հերոսներ՝ իր սեփական ծոցէն եւ իր հարազատ ու հայրենի հողին վրայ, որովհետեւ հերոսը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ հարազատ արտայայտութիւնը իր ժամանակի ոգիին :

Ազգութիւններ, որոնք հերոսներ չեն ծնիր, երկար չեն կրնար ապրիլ եւ դատապարտուած են պատմութեան մահալճիռին :

Վերածնունդ հայութիւնը մէկ պատկեր ունի միայն, Ֆետայիի պատկերը : Ֆետայիի արիւնի մկրտութենէն ծնաւ հերոսը եւ աշխարհս, որ միշտ հիացող եւ երկրպագու է հերոսին՝ սլաշտօնականացուց եւ օծեց զայն ու հայդուկ-հերոսը գօրավար դարձաւ :

Անդրանիկ այն կռուողներէն է, որոնք հարիւրաւոր ճակատամարտներու մէջ յանդգնօրէն առաջ նետուեցան եւ ոչ մէկ վէրք ստացան եւ այդ եղաւ թշնամիին սարսափներէն մին :

Անդրանիկ ցցուն կերպով ի յայտ բերաւ, թէ զէնքը մեր անարգ թշնամիին դէմ մեծ հրաշքներ կրնայ գործել . թէ ազատութիւնն ու յաղթանակը զէնքի ծայրն է, թէ ազատութեան ցանկացող ցեղեր իրենց ազատութիւնը զէնքով պիտի ստանան, թէ իսկական հայրենասիրութիւնը զոհաբերութեան մէջ է :

Այսօր հերոսը իր դագաղին մէջէն ալ դողցես դուրս թռած եւ իր սիրուն նժոյգին վրայ բազմած հին հռոմայեցի ասպետի մը պէս իր իսկ բառերով կը պատգամէ . — «Զինուորներս, եղէ՛ք անվեհեր,

Անդրանիկի դամբարանը
Փէր Լաշէպի գերեզմանատան մէջ (Փարիզ)

գիտցէք խնայողութեամբ գործածել ձեր փամփուշտները, յաղթանակը մերը պիտի ըլլայ» :

*
**

Այս քանի մը էջերուն մէջ տալով հայ յեղափոխութեան մեծագոյն զինուորներէն մէկուն կեանքին ուրուագիծը, կ'ուզենք որ ան թելադրական-ըլլայ մեր նոր սերունդին համար, որպէսզի իր հայրենիքին մէջ թէ անկէ հեռու, անիկա գիտնայ ներշնչուիլ Անդրանիկներու օրինակով : Անդրանիկ անունը, թշնամիներուն համար խորհրդանշանն է սարսափի, իսկ մեզի համար՝ յաղթանակի ու պարծանքի :

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻՆ

Իբրեւ արծիւ սաւառնում ես լեռ ու ժայռ,
Թնդացնում ես երկինք երկիր տենչավառ,
Քաջ անուկ պիտի յիշուի դարէ դար,
Հսկայ լերինք քեզ ապաստան, Անդրանի՛կ :

Քիւրտ ու տանիկ երբ լսեն քո անուկը,
Օճերի պէս պիտ' սողան իրենց բոյնը,
Երակներիդ ազնիւ քաջի արիւնը,
Զը ցամաքէ՛ մինչ յաւիտեան, Անդրանի՛կ :

Հայոց կուսանք դափնեայ պսակ թող հիւսեն,
Քնքոյշ ձեռամբ քո ճակատը պըսակեն,
Գոհարներով անվախ կուրծքդ զարդարեն,
Կեցցե՛ս յաւէտ դու անսասան, Անդրանի՛կ :

Հայաստանի սոխակները քեզ համար
Թող դայլայլեն գիշեր-ցերեկ անդադար,
Անյաղթ մընաս, դու քաջ կռուի սիրահար,
Հայրենիքի տէր ու պաշտպան, Անդրանի՛կ :

ԳԻՆ

Լիբանանեան ոսկի	10
Սուրիական ոսկի	10
Ամերիկեան տուար	3

Ստանալու համար դիմել

Գրատուն ՕՄԱՐ ԽԱՅԵԱՄ	Librairie Hamaskaïne
Զաւէն Սապուննեան	10, Rue Hussein Beyhoum
Սալիպէ	
Հալէպ — Սուրիա	Beyrouth — Liban

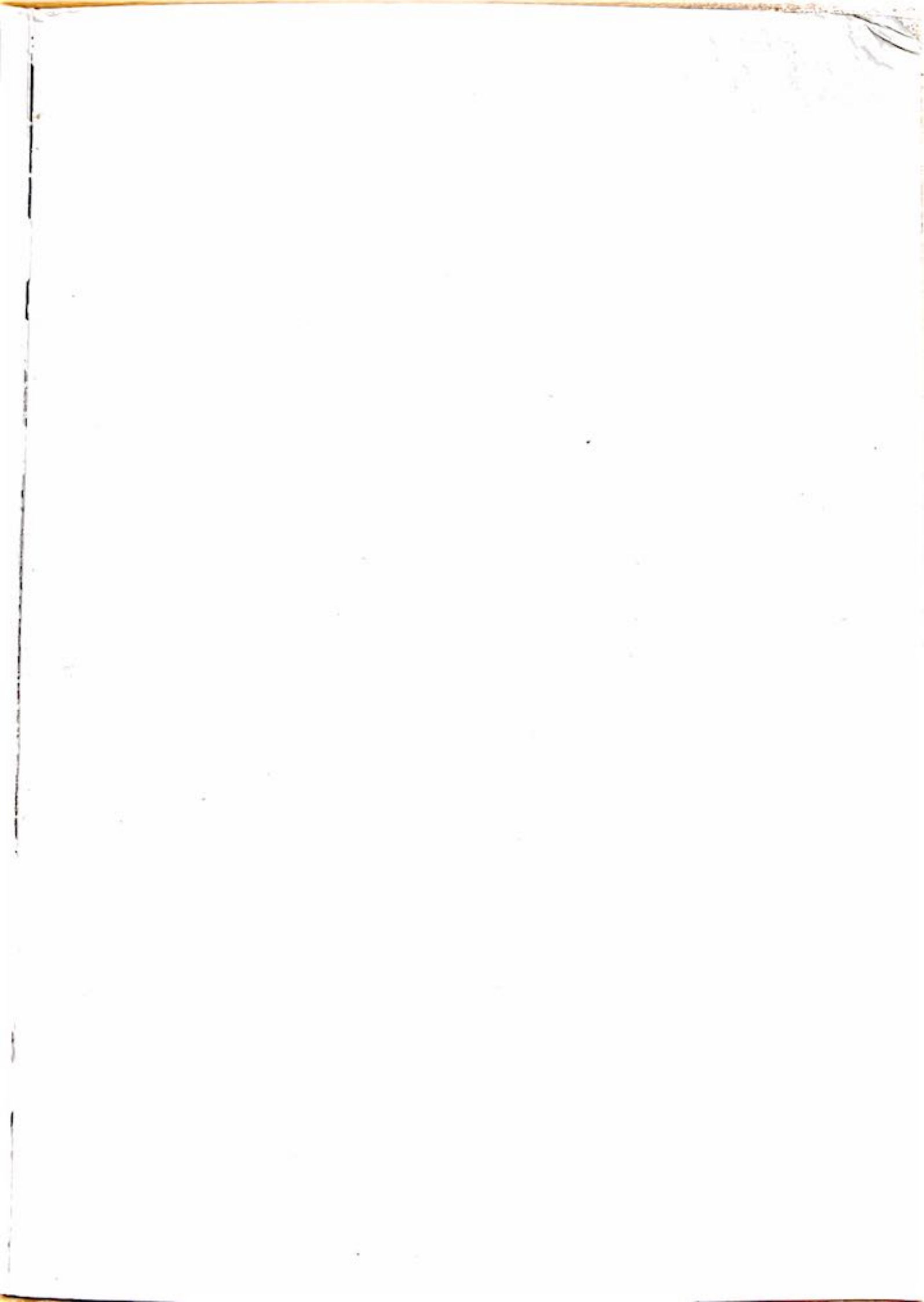
ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ
ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Պատուէր	656
Պրակ	4,5
Տպագրանակ	2000
Աւարտում	30.11.1985

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Printed in Lebanon by Hamaskaïne W. Sethian Press

Գ Ի Ն՝

Սուրիա եւ Լիբանան	10 ոսկի
Արտասահման	3 տոլար

Ստանալու համար դիմել

Գրատուն ՕՄԱՐ ԽԱՅԵԱՄ	Librairie Hamaskaïne
Զաւէն Սապուննեան	10, Rue Hussein Beyhoum
Սալիպէ	
Հալէպ — Սուրիա	Beyrouth — Liban

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Printed in Lebanon by Hamaskaïne W. Sethian Press